

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Nederlandse interneringskampen in de kolonie: De internering van
Duitstaligen, NSB-ers en hun gezinnen in Nederlands-Indië 1940-1941**
Minnaar, Luuk Jan

Citation

Minnaar, L. J. (2023). *Nederlandse interneringskampen in de kolonie: De internering van Duitstaligen, NSB-ers en hun gezinnen in Nederlands-Indië 1940-1941*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3564863>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nederlandse interneringskampen in de kolonie

De internering van Duitstaligen, NSB-ers en hun gezinnen
in Nederlands-Indië 1940-1941

Naam: Luuk Minnaar

Master Geschiedenis – Colonial and Global History

Begeleider: Thijs Brocades-Zaalberg

Tweede Lezer: Fenneke Sijssling

21590 woorden

Inhoudsopgave

Inleiding	3
<i>Historiografisch kader</i>	5
<i>Methode en bronnenkritiek</i>	7
Hoofdstuk 1: Algemene beschouwing van de internering en interneringskampen	11
<i>10 mei 1940 – de oorlog breekt uit</i>	13
<i>De interneringskampen</i>	16
<i>Fort Ngawi</i>	18
Hoofdstuk 2: De internering van de Indische NSB	23
<i>De Indische NSB</i>	23
<i>10 mei 1940 – het begin van de oorlog en de internering</i>	26
<i>De interneringskampen</i>	28
Hoofdstuk 3: De internering van de Duitsers en Duitstaligen	33
<i>10 mei 1940</i>	33
<i>Transport en internering</i>	36
Hoofdstuk 4: De internering van de vrouwen en kinderen	42
<i>Internering</i>	42
<i>De interneringskampen</i>	45
<i>Gezinsinternering</i>	49
Conclusie	52
Bibliografie	56

Inleiding

“Aan allen! Het codewoord is Berlijn. Het codewoord is Berlijn.”

Op 10 mei 1940, enkele uren nadat de Duitsers Nederland binnenvielen, verspreidde de Nederlandsch-Indische Radio Omroepmaatschappij (NIROM) deze woorden via de ether door Nederlands-Indië. Vanaf het moment van omroepen waren alle bestuurders in Nederlands-Indië die op dat moment naar de NIROM luisterden ervan op de hoogte dat Nederland in oorlog was met Duitsland. Ten gevolge van deze boodschap ondernam het Nederlands-Indische bestuur nog dezelfde dag stappen tegen de op dat moment ongeveer 2500 in Nederlands-Indië wonende Duitsers.¹ De autoriteiten traden echter niet alleen op tegen de Duitse staatsburgers, maar ook tegen andere Duitstaligen en de Indische Nationaal-Socialistische Beweging (Indische NSB). De schatting is dat de Indische NSB op het moment van het uitbreken van de oorlog nog ongeveer 1100 leden had.² De overheid zag deze beide groepen vanaf het moment dat de oorlog uitbrak als staatsvijanden. Zo verbood het Nederlands-Indische bestuur de Indische NSB per direct om openbare bijeenkomsten te organiseren.³ De autoriteiten konden snel tot actie overgaan doordat het bestuur in Nederlands-Indië al enige maanden de leden van de Indische NSB, Duitstaligen en andere mogelijke staatsgevaarlijke individuen in de gaten hield.⁴ Verschillende schepen die onder de Duitse vlag voerden en in de Nederlands-Indische havens lagen stonden al sinds 1939 onder verscherpt toezicht. Vanaf 12 april 1940 werd dit toezicht strenger en trof de marine tevens maatregelen voor een snelle overmeestering van deze schepen indien er oorlog met Duitsland uit zou breken.⁵ De meest verregaande maatregel die de Nederlands-Indische autoriteiten namen, was de internering. De overheid arresteerde staatsgevaarlijk geachte individuen, veelal zonder proces, en interneerde hen in interneringskampen. Zowel de leden van de Indische NSB als de Duitstaligen die in Nederlands-Indië woonden kwamen in interneringskampen als Ngawi, Onrust, Ambarawa en Banjoe Biroe terecht. Binnen het gevoerde interneringsbeleid waren de mannen het primaire doelwit. Echter ontkwamen ook de families van de staatsgevaarlijk geachte personen niet aan de maatregelen en internering.

De periode in Nederlands-Indië onder Nederlands gezag die in deze studie ter discussie staat beslaat de periode van 10 mei 1940 tot de oorlogsverklaring van Nederland aan Japan op 8 december

¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 841, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

² J.C. Bijkerk, *Vaarwel, tot betere tijden!* (Franeker 1974) 68.

³ Bataviaasch Nieuwsblad, *De N.S.B.* 10 mei 1940, 1.

⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 6, document 22 Parlementaire Enquêtecommissie: verslag verhoor jhr. van Starckenborgh dd. 18-10-1948.

⁵ H.V. Quispel, *Nederlands-Indië in den Tweeden Wereldoorlog* (Londen 1945) 8.

1941. Gedurende dit tijdsbestek zijn enkele duizenden personen geïnterneerd. Nederlands-Indië was niet het enige overzeese gebied binnen het Nederlandse Koninkrijk waar de Nederlandse overheid maatregelen nam tegen mogelijke staatsgevaarlijke personen. Op de Nederlandse Antillen namen de autoriteiten meerdere Duitse schepen in beslag en internerden NSB'ers en Duitstaligen. Deze groep is ter internering getransporteerd naar Bonarie.⁶ Ook het bestuur in Suriname interneerde verdachte individuen. Tevens speelt Suriname een belangrijke rol in het Nederlands-Indisch interneringsbeleid. De Nederlands-Indische autoriteiten zette de meest staatsgevaarlijk geachte personen in 1941 op transport naar Suriname.⁷ Deze scriptie beperkt zich echter tot de situatie tijdens de internering in Nederlands-Indië. De situatie in andere delen van het Nederlands Koninkrijk wordt buiten beschouwing gelaten.

Deze studie richt zich op de internering van de mannelijke leden van de Indische NSB, de Duitstaligen en de vrouwen en kinderen van deze twee groepen onder het Nederlandse bewind in Nederlands-Indië. Wat waren de omstandigheden waaronder leden en veronderstelde leden van de Indische NSB, Duitstaligen en hun vrouwen en kinderen in de interneringsperiode onder Nederlands bewind in de periode 10 mei 1940 tot 8 december 1941 waren geïnterneerd en wat waren de verschillen en overeenkomsten in de internering van deze drie groepen?⁸

Ten opzicht van de bestaande historiografie rond de behandeling van deze groepen biedt de vergelijkende benadering een belangrijke aanvulling. De internering onder het Nederlandse gezag in Nederlands-Indië gedurende de Tweede Wereldoorlog komt al relatief weinig aan bod in de Nederlandse geschiedschrijving en als de internering aan bod komt, worden de groepen doorgaans over één kam geschoren. De uitzondering hierop is *Batavia seint: Berlijn* van C. van Heekeren waarin de situatie van de Duitstaligen centraal staat. Naast dit werk zijn er geen uitgebreide studies die de situatie van de separate groepen behandelen. Op dit moment wordt wel een onderzoek gedaan door het Nederlands Instituut voor Militaire Historie naar het zinken van de van de Imhoff in het kader van de behandeling van Duitse geïnterneerden, de resultaten worden in 2024 verwacht. Dit onderzoek zorgt voor veel vernieuwde aandacht voor dit onderwerp wat ook een mooi voedingsbodem voor deze studie is. Het doel van deze studie is om tot een exacter beeld van het interneringsbeleid te komen door te achterhalen of de autoriteiten deze groepen op verschillende manieren behandelde of dat er

⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 227 Laan, mr. The. Van der.

⁷ T. Pollmann, "Men is fascist of men is het niet": De Indische NSB als imperiale droom en koloniale melkkoe', in: M. Bloembergen en R. Raben, *Het koloniale beschavingsoffensief: wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 169.

⁸ In het geval van de internering van de groep Duitstaligen dient hier een nuance aan te worden gebracht. In Nederlands-Indië woonden en werkten in deze periode veel Duitstaligen. Niet alle Duitstaligen vielen onder het interneringsbeleid. De Zwitserse populatie in Nederlands-Indië was Duitstalig maar gezien Zwitserland in het conflict een neutrale staat was, viel deze groep buiten het interneringsbeleid.

in Nederlands-Indië één beleid was wat betreft de internering. Door middel van een vergelijkende analyse is het mogelijk om met behulp van verschillende casussen tot nieuwe inzichten te komen wat betreft de internering in Nederlands-Indië.

Dit onderzoek is opgedeeld in vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk behandelt de algemene trends van de internering die in de basis voor de drie genoemde groepen hetzelfde zijn. Daarnaast beschrijft dit hoofdstuk de interneringskampen in de algemene zin. Specifieke situaties in kampen die enkel terugkomen bij bepaalde groepen komen in de opvolgende hoofdstukken aan bod. Het tweede hoofdstuk gaat in op de situatie van de Indische NSB om een duidelijk beeld te schetsen van de geschiedenis en de omstandigheden van deze groep. De Duitstaligen komen in het derde hoofdstuk aan bod en uiteindelijk de vrouwen en kinderen in het vierde en laatste hoofdstuk. De toevoeging van deze laatste groep kan een interessant perspectief bieden naast de vergelijking tussen de Indische NSB en de Duitstalige groep omdat in dit geval niet enkel de politieke voorkeur maar ook het geslacht en de leeftijd een rol spelen. De vier hoofdstukken hebben allen dezelfde globale indeling: ten eerste een bespreking van de maatregelen rondom de internering en het proces van de internering gevolgd door een beschouwing van de situatie in de interneringskampen.

Historiografisch kader

Over de internering van de leden van de Indische NSB, de Duitstaligen en vrouwen en kinderen is relatief weinig bekend. De situatie van Nederlands-Indië onder Japanse bezetting gedurende de Tweede Wereldoorlog komt veelvuldig aan bod in de historiografie. De periode tussen 10 mei 1940, de Duitse inval in Nederland, en 8 december 1941, het moment dat de oorlog tussen Japan en Nederlands-Indië begon, is daarentegen in de historiografie onderbelicht. Als auteurs aandacht besteden aan de internering in Nederlands-Indië in de periode 1940-1941 maken zij geen nadrukkelijk onderscheid tussen de verschillende groepen. Wanneer de internering aan bod komt in de wetenschappelijke literatuur bestaat dit vaak uit overzichtswerken die aandacht besteden aan de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië of de Indische NSB in het algemeen. Dit is onder andere het geval bij *De Bezetting na 50 jaar, deel 2* van Louis de Jong en *De Zwarte Kameraden – Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB* waarin enkel J. Zwaan aandacht schenkt aan de Indische NSB met zijn bijdrage *De reorganisatie van 1935; het eigen karakter van de Indische NSB*. In deze en andere algemenere werken komt de situatie gedurende de internering vaak wel naar voren, maar niet uitvoeriger dan een enkele benoeming of één pagina met basale informatie.

Naast de genoemde overzichtswerken bestaan er enkele stukken literatuur die ingaan op de interneringsperiode van de Indische NSB en de Duitstaligen, hoewel ook deze werken niet ingaan op de precieze omstandigheden. Een van de bekendste werken op het gebied van de internering in Nederlands-Indië onder het bestuur van Nederland is *Batavia seint: Berlijn* van C. van Heekeren uit

1963. Van Heekeren was een oud bestuursambtenaar in Nederlands-Indië en gaat in zijn werk *Batavia seint: Berlijn* in op wat er gebeurde vanaf het moment dat op 10 mei 1940 Duitsland Nederland binnenviel en de Nederlandse overheid het codewoord 'Berlijn' naar Batavia stuurde. Van Heekeren beschrijft hier met name de internering van de Duitsers en andere Duitstaligen. De Indische NSB en andere onverzoenlijken komen in *Batavia seint: Berlijn* wel aan bod, maar zij komen naast een losse benoeming niet aan de orde.

De situatie van de Indische NSB komt uitgebreider aan bod in onder andere *Een kwestie van macht* (1975) van A. van Kampen, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946* (1978) van J.E. Stulemeyer en *De Strafkolonie* (2006) van T. van den Brand. *Een kwestie van Macht* is een biografisch werk over het leven van dr. L.J.A. Schoonheydt. Een vooraanstaand arts in Nederlands-Indië, tevens lid van de Indische NSB en hierom uiteindelijk geïnterneerd. Van Kampen geeft hier een goed beeld van hoe iemands situatie en aanzien zeer snel kan veranderen in een situatie als deze, van een zeer gerespecteerd arts in alle kringen tot uitschot en internering in enkele dagen. Doordat het in dit geval een persoonlijk verhaal betreft, laat het goed zien hoe Schoonheydt het proces beleefde en wat de situatie in de interneringskampen was. Op basis van de verslagen van Schoonheydt omschrijft Van Kampen hoe de sfeer omsloeg na 10 mei 1940, het interneren en de situatie in de verschillende kampen waaronder Ambarawa, Ngawi en de Joden Savanne in Suriname. Ook gaat Van Kampen in op hoe de regering en het bestuur keken naar de Indische NSB in het algemeen voor 10 mei 1940. Een biografisch werk heeft ook nadelen. Hoewel Van Kampen andere bronnen aanhaalt, blijft een biografie enigszins eenzijdig. Op het moment van schrijven waren Van Kampen en Schoonheydt goede vrienden.⁹ Dit kan de manier van schrijven van Van Kampen beïnvloed hebben.

Het persoonlijke verhaal komt tevens aan bod in *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946* opgesteld door J.E. Stulemeyer. Verschillende auteurs hebben meegewerkt aan het samenstellen van deze publicatie en de focus ligt op de situatie in de interneringskampen. Daarnaast probeert Stulemeyer te verklaren hoe het kon dat een groep personen die voor 10 mei 1940 geen grote onrust had veroorzaakt toch werd geïnterneerd. Het proces van interneren en de kampen komen duidelijk naar voren in het persoonlijke verhaal van Stulemeyer waar hij ingaat op zijn ervaringen en frustraties. Daarnaast gaat het boek in op een onderbouwing voor de internering. Dit doet Stulemeyer door het behandelen van de theorie over de vijfde colonne, het ontstaan van een psychose, eigenlijk een ongegronde angst voor de Indische NSB zoals de auteurs willen impliceren, en de rol van de pers in dit geheel. Dit is een goede toevoeging aan de overige literatuur omdat, waar andere literatuur vooral ingaat op het proces, zoekt Stulemeyer in *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946* daarnaast ook naar een verklaring. Het is van belang om er rekening

⁹ A. van Kampen, *Een kwestie van macht* (Den Haag 1975) 6-7.

mee te houden dat Stulemeyer zelf is geïnterneerd wat gevolgen kan hebben voor zijn perceptie en de partijdigheid die deze literatuur kan bevatten. T. van den Brand gaat in *De Strafkolonie* uitgebreid in op de omstandigheden van Indische NSB'ers. Echter bespreekt hij de situatie van de Indische NSB'ers die vanuit Ngawi naar Suriname zijn getransporteerd en daar een groot deel van hun internering hebben doorgebracht. Dit werk is zeer geschikt voor de ontwikkeling van een algemeen beeld maar grotendeels minder relevant voor de focus van deze scriptie.

Auteurs hebben enkele artikelen geschreven over de politieke kant en dan met name over de rol van de Indische NSB binnen het wereldbeeld van Anton Mussert. De artikelen *'Men is fascist of men is het niet': De Indische NSB als imperiale droom en koloniale melkkoe* van Tessel Pollmann en *An Old Empire in a New Order: The Global Designs of the Dutch Nazi Party, 1931-1942* van Jennifer L. Foray geven op dit gebied veel inzicht. Echter beperken zij zich enkel tot de politieke situatie van Indische NSB en nemen Pollmann en Foray de internering niet mee in hun onderzoek, hierdoor kunnen zij op dit gebied geen nieuwe inzichten leveren.

Zoals blijkt uit de bovenstaande uiteenzetting komt de situatie van de Duitstaligen en de Indische NSB gedurende de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië wel aan bod, maar zijn dit eenzijdige beschouwingen of slechts een klein onderdeel van een groter historisch werk over de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië. Een gericht vergelijkend onderzoek op dit gebied met als doel te bepalen of er verschillen dan wel overeenkomsten waren tussen de internering van de Duitstaligen en de Indische NSB is nog niet gedaan en is een essentiële aanvulling om een genuanceerder beeld te vormen van de geschiedenis van Nederlands-Indië. Deze scriptie draagt bij aan het vullen van dit gat om door middel van een vergelijkende analyse en niet eerder gebruikt primair bronmateriaal een duidelijker beeld te schetsen van de omstandigheden rondom de internering van deze drie groepen.

Methode en bronnenkritiek

Zoals de onderzoeksvraag impliceert, werkt deze studie met een vergelijkende analyse. Door middel van deze vergelijking is het mogelijk om de omstandigheden van de verschillende groepen tegen elkaar af te zetten, om te bepalen of er verschillen zaten in de behandeling. De keuze is op deze groepen gevallen omdat zij de voornaamste slachtoffers zijn van het interneringsbeleid van de Nederlanders in deze periode. Er is gekozen voor een vergelijkend onderzoek omdat deze methode zeer geschikt is voor het bepalen van overeenkomsten en verschillen tussen casussen. Door de situatie van de Indische NSB'ers, Duitstaligen en de vrouwen en kinderen los te bekijken en tegenover elkaar te zetten ontstaat

er niet alleen een beeld van hoe deze zich tot elkaar verhouden, maar is het ook mogelijk om een beter beeld te schetsen van de overkoepelende casus, de internering.¹⁰

Voor het ontstaan van vergelijkend historisch onderzoek ontwikkelde geschiedenis zich als een niet-vergelijkende wetenschap om zich af te zetten tegen de natuurwetenschappen.¹¹ Vergelijkend historisch onderzoek is ontstaan binnen de geschiedschrijving van de natiestaat. Om de eigen staat te legitimeren maakte de belanghebbende vaak een vergelijking met een andere staat.¹² Ook andere onderwerpen lenen zich voor een vergelijkend onderzoek. Zo is het mogelijk om vergelijkingen op basis van emoties en ervaringen te maken.¹³ In deze scriptie spelen deze aspecten een grote rol, omdat egodocumenten een substantieel deel uitmaken van het bronmateriaal en het gaat om de behandeling, en hiermee ook de ervaringen, van mensen. Om een situatie goed te kunnen begrijpen is het van belang om de situatie te vergelijken met dan wel gebeurtenissen op een ander moment of gebeurtenissen die op hetzelfde moment plaatsvinden, maar op een andere locatie.¹⁴

Charles Tilly beschrijft vier soorten benaderingen van vergelijkend historisch onderzoek. Ten eerste *individualizing comparison* waarbij de vergelijking gebruikt wordt om te laten zien hoe uniek een bepaalde casus is. Ten tweede *universalizing comparison* waarbij het doel is om overeenkomsten van verschillende casussen toe te lichten. Ten derde *encompassing comparisons*, verwant aan de *individualizing comparison*, waarbij Tilly ingaat op verschillen tussen gebeurtenissen die een overkoepelende overeenkomstigheid hebben. De laatste vergelijkende benadering die Tilly omschrijft, is de *variation-finding comparison*, een variatie op de *universalizing comparison* waarbij verschillende casussen gezien worden als variaties van één bepaald fenomeen.¹⁵ De vergelijking die het best toepasbaar is op deze scriptie is de *universalizing comparison*, omdat deze scriptie de situaties van verschillende groepen in dezelfde overkoepelende omstandigheden vergelijkt. De internering van de Indische NSB'ers, de Duitstaligen en de vrouwen en kinderen vallen allen onder het fenomeen internering, de internering van deze verschillende groepen kennen eigen variaties op de algemene internering. Nu heeft het onderwerp ook raakvlakken met een *encompassing comparison*, het gaat ook over verschillende gebeurtenissen met een overkoepelende overeenkomstigheid. Echter staan de casussen dichter bij elkaar dan dat het geval is bij een *encompassing comparison*, waardoor een *universalizing comparison* het meeste raakvlak heeft met deze scriptie.

¹⁰ J. Kocka, 'Comparative History: Methodology and Ethos', *East Central Europe* 36 (2000), 16.

¹¹ T. Wellskopp, 'Comparative history', *European History Online* 03-12-2010, 1-2.

¹² S. Berger, 'Comparative History', in: S. Berger, H. Feldner en K. Passmore, *Writing History Theory and Practice*, 2e editie, Londen 2010, 188.

¹³ Wellskop, 'Comparative history', 12.

¹⁴ Berger, 'Comparative History', 187-189

¹⁵ Ibidem, 189.

Het is van belang om rekening te houden met de gevaren van een vergelijkend onderzoek. Het verdient de voorkeur dit onderzoek te doen op basis van een symmetrische vergelijking door alle casussen te behandelen door gebruik te maken van hetzelfde type bronnen. Het onderzoek naar de drie verschillende groepen is gedaan op basis van hetzelfde soort bronnen, zowel primaire als secundaire bronnen. Vanwege deze benadering kunnen we spreken van een symmetrische vergelijking. In deze studie worden enkele casussen uit de primaire bronnen uitgelicht en nadrukkelijk behandeld ter illustratie van de situatie. Dit om een beter beeld te schetsen van de gebeurtenissen. Wanneer dit het geval is, komt het in de tekst naar voren. In het geval van de internering van de Duitstaligen is er een complicerend element aanwezig. De behandeling van deze groep maakt naast Nederlandstalige bronnen ook gebruik van enkele Duitstalige bronnen.

Voor deze scriptie wordt er gebruik gemaakt van verschillende soorten primaire bronnen; beleidsstukken, rapporten, krantenartikelen en egodocumenten. In het geval van al deze bronnen is het belangrijk om er rekening mee te houden wie de auteur is en in hoeverre dit de informatie beïnvloedt. Het egodocument is een type bron waar onderzoekers extra voorzichtig mee om moeten gaan, vanwege de subjectiviteit van deze soort bron. De term 'egodocument' is bedacht door de Nederlandse historicus Jacques Presser. Hij definieerde een egodocument als volgt: 'de historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een "ik" of een enkele keer een "hij", als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig'.¹⁶ In de periode van Jacques Presser zagen historici egodocumenten al als uitdagend om mee te werken. Dit komt door de verschillende beperkingen rond deze soort bron. Zo is het onduidelijk hoe groot de mogelijke database van bronnen is, omdat mogelijk een significant deel van de egodocumenten, nog, niet beschikbaar is. Hierdoor is het niet mogelijk om een oordeel te vellen over in hoeverre de beschikbare bronnen representatief zijn voor het geheel.¹⁷ Daarnaast moet de onderzoeker bij de beschikbare bronnen er rekening mee houden dat niet alle egodocumenten historisch correct zijn en dat er een vorm van vooringenomenheid in zit. Hierdoor is het niet altijd mogelijk om ervan uit te gaan dat de gebeurtenissen zoals omschreven in het egodocument feitelijk kloppen. Echter, wanneer meerdere egodocumenten een bepaalde gebeurtenis behandelen, is het aannemelijk dat het gaat om een feitelijke gebeurtenis. Als slechts één bron een bepaald aspect bespreekt en de auteur een bepaalde vooringenomenheid had, kan deze bron nog steeds van toegevoegde waarde zijn wanneer het onderzoek sociale of culturele aspecten behandelt.¹⁸ Bij het gebruiken van egodocumenten is het van

¹⁶ R. Dekker, "De erfenis van Jacques Presser: waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap." *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29 (2002) issue 1, 19.

¹⁷ Dekker, "De erfenis van Jacques Presser: waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap.", 24-27.

¹⁸ Dekker, "De erfenis van Jacques Presser: waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap.", 27-28.

belang om rekening te houden met deze hindernissen. Egodocumenten kunnen zeker een meerwaarde toevoegen aan historisch onderzoek en een interessante blik werpen op bepaalde gebeurtenissen, in dit geval op de internering in Nederlands-Indië.

Hoofdstuk 1 – Algemene beschouwing van de internering en interneringskampen

In aanloop naar de Tweede Wereldoorlog stelde Adolf Hitler, en hiermee Duitsland, zich steeds agressiever op in Europa. De handelingen van Hitler resulteerden in de annexatie van landen op het Europese vasteland. Ten gevolge hiervan namen de zorgen onder de Nederlanders in Nederlands-Indië toe over de situatie in Europa en in het bijzonder over Nederland. Er ontstond in Nederlands-Indië steeds meer twijfel of het voor Nederland, evenals in de Eerste Wereldoorlog, mogelijk was om haar neutrale rol vast te houden en buiten de oorlog te blijven.¹⁹ Zolang Nederland niet bij de oorlog betrokken was, bestonden er geen restricties voor de inwoners van Nederlands-Indië wat betreft het kiezen van de kant van één van de strijdende partijen. Dezelfde vrijheid gold voor het steunen van één van de vele politieke partijen in Nederlands-Indië. Deze houding richting de politieke voorkeuren van Nederlandse burgers en andere inwoners van Nederlands-Indië bevestigde minister president Dirk Jan de Geer in een toespraak op 20 april 1940.²⁰ Tevens waren de rechten op het gebied van politieke vrijheid gewaarborgd in de grondwet waardoor elke Nederlander het volste recht had zijn sympathie te geven aan elke strijdende partij.²¹

Op het moment van de Geers toespraak op 20 april 1940, trof het bestuur in Nederlands-Indië achter de schermen al maatregelen ter voorbereiding op een mogelijke oorlog met Duitsland. Deze voorbereidingen voor de internering van staatsgevaarlijke individuen startte op 6 april 1940. Op deze dag nam de Tweede Kamer een regeringsbesluit aan dat het mogelijk maakte om een ruime interneringsstrategie te hanteren. De minister van justitie, professor Gerbrandy, diende dit voorstel in. De motivatie achter dit voorstel was dat het beter was om mogelijk gevaarlijke individuen direct uit de maatschappij te verwijderen dan te wachten totdat iemand een strafbaar feit beging. De Tweede Kamer zag deze strategie, zoals uiteengezet door de heer Gerbrandy, op dat moment als de beste benadering. Daarnaast was de algehele consensus in de Tweede Kamer dat alleen zij die staatsgevaarlijke of landsverraderlijke handelingen in de zin hebben tegen deze maatregelen konden zijn.²²

¹⁹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 86, Roet, W.

²⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no 1070, Circulaire aan alle Nederlanders in Indië over de onterechte internering van NSB-ers, opsteller niet bekend, z.j.

²¹ A. van Kampen, *Een kwestie van macht*, 170.

²² Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 839, internering.

Ten gevolge van het regeringsbesluit troffen de autoriteiten in Nederlands-Indië de nodige maatregelen voor het geval Nederland betrokken zou raken bij de Tweede Wereldoorlog. De doeltreffendheid van de voorbereidingen blijkt uit de effectiviteit waarmee de autoriteiten in Nederlands-Indië hebben gehandeld nadat dat Duitsland Nederland binnen was gevallen. Charles Welter, de minister van Koloniën, gaf op 14 april 1940 de opdracht aan gouverneur-generaal Alidius Tjarda van Starckenborgh Stachouwer om bij de ontvangst van het codewoord 'Berlijn', wat stond voor de Duitse inval, over te gaan op de massale internering van alle Duitstaligen en leden van de Indische NSB.²³ Op het moment van minister-president de Geers toespraak op 20 april 1940 moet gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer zich ervan bewust zijn geweest dat iedereen die Duitstalig was, sympathie voor de Duitsers had of op enig andere manier een band had met de Duitsers of de NSB, verdacht was. Ten gevolge van deze verdenking maakten zij een grote kans om geïnterneerd te worden bij een Duitse inval. Dit, terwijl de Geer gedurende zijn toespraak nog benadrukte dat iedereen vrij was om een kant te kiezen. Ook gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer behandelde in dezelfde periode de positie die Duitstaligen en de leden van de Indische NSB innamen in de maatschappij. Dit deed hij gedurende een radiotoespraak op 23 april 1940: 'is het verder juist, zich thans reeds bedreigd te voelen en zich aldus te moede in achterdocht te uiten jegens velen die geen betere wensen kennen dan als rustige burgers in ons midden te verkeren?'²⁴ Gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer plaatste hier grote vraagtekens bij de verdachtmakingen richting de Duitstaligen en de Indische NSB. De gouverneur-generaal was op dit moment echter al op de hoogte van de voorbereidingen die de autoriteiten troffen ten aanzien van de internering. Het is goed mogelijk dat de gouverneur-generaal deze uitspraak deed om de gemoederen tot rust te brengen. Hij lijkt hier zelfs te suggereren dat deze twee groepen geen gevaar vormen voor de maatschappij en hun plek in de maatschappij verdienen. Op het moment van deze twee toespraken was Nederland nog niet in oorlog met Duitsland of als strijdende partij betrokken was bij de Tweede Wereldoorlog. Het is belangrijk om met dit perspectief rekening te houden.

Ondanks het geopolitieke klimaat en de voorbereidingen die de autoriteiten troffen voor een mogelijke inval van Duitsland nam de angst voor een Duitse invasie, in elk geval onder het bredere publiek, enigszins af op 9 mei 1940. Op die dag deed Hitler in een radiobericht de uitspraak dat van een inval in Nederland geen sprake was en dat Duitsland de grenzen en neutraliteit van Nederland zou respecteren.²⁵ Nog geen 24 uur later viel het Duitse leger Nederland binnen en was Nederland in oorlog met Duitsland en hiermee betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Op 10 mei 1940 om elf uur in de

²³ J.E. Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946 – Getuigenissen en commentaren bijeengebracht door J.E. Stulemeyer* (Amsterdam 1978) 6.

²⁴ A. van Kampen, *Een kwestie van macht*, 170.

²⁵ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 86, Roet, W.

ochtend ontving het departement van oorlog in Batavia het codewoord 'Berlijn' en informatie over de inval.²⁶ Dit betekende ook dat alle voorbereide plannen, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië, in werking traden. De autoriteiten begonnen met het interneren van alle mogelijk staatsgevaarlijke individuen.

Dit hoofdstuk zal aandacht besteden aan de gebeurtenissen na elf uur 's ochtends 10 mei 1940 die betrekking hebben op de internering van de Duitstaligen, leden van de Indische NSB en de vrouwen en kinderen gelieerd aan deze groepen. Het doel is om een beeld te schetsen van de internering zoals deze van invloed was op alle drie de benoemde groepen. De opvolgende hoofdstukken gaan in op de individuele groepen en de omstandigheden en interacties specifiek voor die groep. Ook komen in dit hoofdstuk de omstandigheden in de interneringskampen in de algemene zin aan bod. Hier is voor gekozen gezien de kampen qua voorzieningen en organisatorische inrichting grote overeenkomstigheden kenden.

10 mei 1940 – de oorlog breekt uit

Het bericht dat het Duitse leger de grenzen van Nederland had geschonden kwam op 10 mei 1940 om elf uur 's ochtends binnen bij het departement van Oorlog in Batavia. De Raad van Indië was om 11.15 op de hoogte gesteld waarna de algemeen secretaris van de Raad van Indië gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer om 11.30 inlichtte.²⁷ Na het vernemen van het bericht gaf gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer direct aan zijn commandanten de opdracht om over te gaan tot het interneren van mogelijke staatsgevaarlijke individuen.²⁸ Dit ging om dezelfde groep personen waarvan hij op 23 april nog suggereerde dat hen niets te vrezen viel. Doordat de internering zo snel van start ging wist een deel van de bevolking in Nederlands-Indië op het moment dat de eerste mensen werden geïnterneerd nog niet dat Nederland in oorlog was met Duitsland. Dit terwijl de politie in hun straat mensen oppakte ter internering.²⁹ Voor de autoriteiten was het voordelig dat de internering direct van start kon gaan voordat de situatie bekend was bij het brede publiek. Verdachte personen hadden namelijk geen tijd om te reageren op de oorlogsverklaring alvorens de overheid overging op internering. Was dit wel het geval geweest, hadden Duitstalige inwoners en leden van de Indische NSB tegenmaatregelen kunnen treffen. Dit zou de beginfase van de internering bemoeilijkt hebben. Het was voor de politie niet mogelijk om alle potentiële staatsgevaarlijke personen te arresteren voordat

²⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942 Hoofdstuk 10: "De Duitsers".

²⁷ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

²⁸ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22.

²⁹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 632 Agasi-van Straaten, I.

het nieuws van de Duitse inval algemeen bekend was. Desondanks heeft het verrassingseffect geholpen in de eerste fase van de internering.

Het snelle ingrijpen van de autoriteiten was mogelijk door de grondige voorbereidingen. In april deelde de Nederlandse regering aan de Indische regering mee dat het bestuur in Nederlands-Indië in een geval van oorlog zeer strikte maatregelen moest nemen tegen staatsgevaarlijke individuen.³⁰ De commandoposten waren allen op de hoogte van wat er diende te gebeuren in het geval van een Duitse aanval.³¹ De verschillende districten en organisaties werkten nauw samen om in kaart te brengen waar mogelijke staatsgevaarlijke personen werkzaam waren en woonden. Indische NSB'ers en Duitstaligen die binnen de post, telegrafie of politie werkten konden zeer snel aangemerkt worden als potentieel gevaarlijk, vanwege hun eventuele inzetbaarheid voor de vijand. Dit door de positie waarop zij werkten. Met name bij de politie waren relatief veel Duitsers werkzaam. Vanwege de toenemende dreigingen kwamen zij onder een vergrootglas te liggen.³² De voorbereidingen waren zo nauwkeurig dat niet alleen de adressen van verdachte individuen bekend waren, maar ook hun reisbewegingen. Zo pakte de politie twee Duitsers die onderweg waren van Tjikampek naar Soerabaja direct op toen ze in de ochtend van 10 mei 1940 op de plaats van bestemming aankwamen.³³ Dit voorbeeld laat zien hoeveel werk er in de voorbereidingen zat en het belang van het uitvoeren van de internering, voordat de situatie bij het algemene publiek bekend was.

Hoewel de autoriteiten grondige voorbereidingen troffen voor de internering, verschilde het arrestatiebeleid per gebied van jurisdictie. Voor een groot deel van de voorbereidingen waren de lokale autoriteiten verantwoordelijk. Ook was het mogelijk dat de politie mensen oppakte op basis van inlichtingen door derden. De autoriteiten achtten dit nodig, omdat de instanties niet alle verdachte personen in het vizier hadden. Onderlinge connecties in de maatschappij konden in dit geval bijdragen aan de internering. Door deze handelswijze liepen de bewoners van kleinere gemeenschappen relatief meer risico dat een derde partij hen rapporteerde bij de politie dan in de grote steden. In dorpen was de bevolking immers beter op de hoogte van het doen en laten van elkaar. Hierdoor vielen mogelijk verdachte handelingen meer op. De rol die de gemeenschap heeft gespeeld bij de internering kan ervoor hebben gezorgd dat mensen die in dorpen woonden sneller op valse gronden geïnterneerd werden, gezien zij in dorpen de anonimiteit van de stad misten.³⁴ Een enkele opmerking die de burens

³⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46 Oosenbrugh, W.

³¹ C. van Heekeren, *Batavia Seint Berlijn – De geschiedenis van de Indische Duitsers in Nederlandse gevangenschap* (Den Haag 1983) 11.

³² NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22.

³³ H.V. Quispel, *Nederlands-Indië in den Tweeden Wereldoorlog*, 7.

³⁴ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 1064, 'De Indische regering en haar interneeringspolitiek', verslag van een uiteenzetting van A.S. Block, procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, 1941.

opvatten als anti-Nederlands kon er voor zorgen dat een persoon werd geïnterneerd zonder dat hij of zij Duitstalig was of banden had met de Indische NSB.³⁵

De situatie tussen Wouter Roest en zijn buurman is een voorbeeld in de primaire bronnen van hoe de rapportage door derden in de praktijk uit kon pakken. Wouter Roest was geboren op 22 september 1900 in Nederland en verbleef vanaf 1929 in Nederlands-Indië waar hij werkzaam was als overheidsdienaar en later als stadswachtsoldaat. Na de bekendmaking dat Duitsland Nederland binnen was gevallen, viel het Roest op dat een buurman in zijn achtertuin grote stapels papier aan het verbranden was. In de gehele context van de situatie interpreteerde Roest dit als een verdacht situatie, waarna hij contact opnam met de politie. Binnen een half uur na het contact, kwam de politie langs en arresteerde de buurman in kwestie en nam hem mee.³⁶ In hoeverre deze buurman inderdaad lid was van de Indische NSB en wel of niet deelnam aan landverraderlijke praktijken is helaas niet meer te achterhalen; hierdoor is het niet mogelijk om te zeggen of de arrestatie rechtmatig was. Deze casus laat zien hoe het interneringsbeleid functioneerde aan het begin van de oorlog en dat dit beleid erop was gericht om zo snel mogelijk staatsgevaarlijke elementen uit de maatschappij te verwijderen om veiligheid te kunnen garanderen. Dat binnen een gemeenschap inwoners elkaar aangaven bij de instanties valt deels te verklaren uit de zeer snelle capitulatie van Nederland. Hierdoor waren de inwoners van Nederland vatbaar voor berichten over het mogelijke verraad van de NSB in Nederland. Dit sloeg over naar Nederlands-Indië waar deze berichten met name Nederlanders en Indo-Europeanen sterk beïnvloedden.³⁷

De autoriteiten namen naast het interneren ook andere maatregelen tegen Duitstalige inwoners en leden van de Indische NSB. Onder deze maatregelen vielen het ontslaan van mogelijk staatsgevaarlijke personen en de inbeslagname van bezittingen. Zo is de heer Brulez na een jarenlange uitstekende staat van dienst als ingenieur bij het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie na het uitbreken van de oorlog op staande voet ontslagen, ondanks zijn Belgische nationaliteit. Hij was namelijk getrouwd met een Duitse en thuis binnen zijn gezin sprak men zowel Nederlands als Duits.³⁸ Daarnaast was het in beslag nemen van bezittingen en het blokkeren van vermogen onderdeel van de maatregelen. De politie stelde een inventaris op van de alle bezittingen van de geïnterneerden en hun gezinnen. Wanneer het vanwege de financiële situatie van geïnterneerden noodzakelijk bleek was het voor de politie mogelijk om over te gaan op de verkoop van bezittingen.³⁹

³⁵ Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 17.

³⁶ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 86, Roet, W.

³⁷ L. de Jong, *De bezetting: na 50 jaar. Dl. 2.* ('s-Gravenhage 1990) 143.

³⁸ Privécollectie, Mevrouw A.M.H. Brulez-Schüller te Tjibadak aan den Consul — Generaal van België te Batavia, Tjibadak 18 september 1941.

³⁹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 5489, Typoschrift van G.A. Fokker, Assistent-Resident BB: 'Verslag van de oorlogsvoorbereiding van diverse aard in

Het algehele handelen rond de internering laat zien dat er binnen het beleid nauwelijks tot geen ruimte was voor tolerantie en dat een taal die iemand sprak of politieke voorkeur zwaarder woog in het oordeel dan wat de persoon in kwestie gedurende zijn of haar tijd in Nederlands-Indië had gedaan voor de maatschappij. Het arresteren en in bewaring stellen van mensen geschiedde op grond van artikel 20 van de Regeling van staat en Beleg. De autoriteiten beschouwden het straffen van mensen niet als uitgangspunt van de internering maar zagen het als een veiligheidsmaatregel.⁴⁰ Gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer gaf ook aan de internering als een veiligheidsmaatregel te zien en niet anders. Dit heeft hij nog benadrukt tijdens zijn verhoor door de parlementaire enquêtecommissie.⁴¹ Het is te begrijpen dat niet iedereen in staat was om de internering slechts als een veiligheidsmaatregel te zien. In de emoties van na 10 mei 1940 hadden velen het idee dat het de taak van de autoriteiten was om de Duitsers en Indische NSB'ers hard aan te pakken en een zekere vergelding op hen toe te passen. De gouverneur-generaal stond hier, naar eigen zeggen, anders in. De wijze waarop de staat de geïnterneerden in Nederlands-Indië behandelde, zou een maatstaf zijn van internationaal fatsoen. Gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer stond dan ook voor een correcte maar sobere behandeling van de geïnterneerden zonder dat hun situatie onnodig zou verslechteren, voor zover de financiële lasten draagbaar zouden zijn.⁴² In hoeverre deze volgens de gouverneur-generaal correcte behandeling tot uitvoering kwam, komt in de volgende hoofdstukken aan bod bij de bespreking van de internering van de verschillende groepen.

De interneringskampen

In de eerste dagen van de oorlog arresteerde en interneerde de overheid ongeveer 2500 Duitsers en enkele honderden Indische NSB'ers. Om deze groep personen te interneren, was het noodzakelijk een groot aantal interneringskampen in te richten. In totaal waren er in Nederlands-Indië twintig interneringskampen. Op Java, waar de meeste mensen waren geïnterneerd, stonden de kampen Ambarawa, Onrust en Ngawi. Op Celebes de kampen Singkang en Makassar. Op Borneo waren het Sintang, Teloeck Bajoer, Kendangan en Long Iram. En ook op Sumatra waren nog een viertal kampen te vinden waaronder Fort de Kock. Dit waren enkel de kampen bedoeld voor de mannelijke geïnterneerden. Voor de vrouwen en de kinderen richtte de autoriteiten aparte kampen op;

het regentschap Mr. Cornelis, residentie Batavia, provincie West-Java', betreft met name de registratie en internering van Duitsers en NSB'ers in mei 1940, 1947.

⁴⁰ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV.

⁴¹ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22.

⁴² Ibidem.

Banjoebiroe, Salatiga, Soekaboemi, Tjibadak, Sundanglaja, Taroetoeng en Raja bei Brastagi.⁴³ In enkele van de genoemde kampen experimenteerde de autoriteiten vanaf eind 1940 met gezinsinternering waardoor mannen, vrouwen en kinderen in hetzelfde kamp verbleven.

De interneringskampen stonden onder leiding van een kampcommandant. Deze kampcommandanten waren allen in dienst bij het Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger (KNIL). Wanneer er binnen het KNIL geen geschikte kandidaten waren voor deze taak, vervulden gepensioneerde oud-officieren van het KNIL de functie. De werkzaamheden van een kampcommandant kende veel overeenkomstigheden met die van een gevangenisdirecteur. De belangrijkste taken waren het verzekeren van de orde en rust in het interneringskamp, het aanstellen van bewakingspersoneel en het aansturen van de bewaking, zorg dragen voor degelijke hygiënische omstandigheden in het kamp en zorgen voor de huishoudelijke aangelegenheden.⁴⁴ De verantwoordelijkheid van de kampcommandanten lag enkel bij het kamp en de geïnterneerden waarvan hij op dat moment de leiding op zich had genomen. Hij mocht zich dan ook niet mengen in het interneringsproces. Dit beleid viel onder de verantwoordelijkheid van de landelijke autoriteiten.⁴⁵

Om de bovengenoemde taken goed te vervullen, was het noodzakelijk dat de kampcommandant niet werd aangetast in zijn autoriteit. Hiervoor was het van groot belang dat hij geen blijk gaf van een politieke voorkeur of sympathie voor de geïnterneerden. Het uitspreken van een politieke voorkeur kon immers het functioneren ondermijnen, omdat hij in dat geval openlijk een kant kiest. Daarnaast tastte het uiten van medelijden of sympathie voor de geïnterneerden het functioneren aan en kon het onvrede in het kamp veroorzaken. Het was belangrijk dat er geen blijk was van medeleven. Het uiten van sympathie of het openlijke kiezen voor een politieke kant kon ertoe leiden dat de kampcommandant een groep, onbewust, voortrok ten opzichte van andere geïnterneerden. Om taken effectief uit te voeren en geïnterneerden bepaalde sancties op te leggen, mogen persoonlijke kwesties en gevoelens geen rol spelen. Hetzelfde gold voor al het kamppersoneel, relaties met de geïnterneerden mochten het functioneren niet ondermijnen. Dat dit problemen opleverde blijkt uit de situatie in Ngawi. Het KNIL heeft op een gegeven moment de kampcommandanten Vooren, Trenks en Van Temmen allen uit hun functie gezet, omdat zij zich niet correct opstelden richting de geïnterneerden. Zo schafte Van Temmen onder druk van de geïnterneerden het appèl enige tijd af en was Van Temmen niet in staat om het overwicht op de

⁴³ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 4404, Rapporten van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken over de toestand van geïnterneerde Duitsers in Nederlands-Indië per oktober 1940 en maart 1941, 1940-1942.

⁴⁴ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. NIOD 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

⁴⁵ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

geïnterneerden terug te krijgen. Op dat moment is de positie van een kampcommandant niet meer houdbaar.⁴⁶

De komende sectie schetst een algemeen beeld van een Nederlands-Indisch interneringskamp aan de hand van enkele individuele kampen. Dit omdat de bronnen niet toereikend zijn voor een gedetailleerde omschrijving van alle interneringskampen. De beschikbare bronnen suggereren dat de algehele structuur van de interneringskampen veel overeenkomt, waardoor er veel sprake van herhaling zal zijn bij een bespreking van alle kampen. Om een beeld te schetsen van de kampen bespreekt de paragraaf hieronder de situatie in Ngawi. De omschrijving van het kamp Ngawi is grotendeels gebaseerd op het in het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies gevonden verslag van kampcommandant E.J. van Baarsel, oud majoor en commandant 111^e depot Bataljon te Gombong, en biedt een unieke blik op de omstandigheden in Ngawi. Nadat het voor de kampcommandanten Vooren, Trenks en Van Temmen niet mogelijk bleek om het kamp ordelijk te besturen vulde van Baarsel vanaf september 1941 de functie van kampcommandant in.⁴⁷

Fort Ngawi

Oorspronkelijk heette Fort Ngawi Fort Generaal van den Bosch, vernoemd naar gouverneur-generaal Johannes van den Bosch (2 februari 1780 – 28 januari 1844). De naam Fort Generaal van den Bosch verwijst echter alleen naar het fort binnen een groter complex.⁴⁸ Het gehele complex dat onder andere is gebruikt voor de internering van de Indische NSB'ers en Duitstaligen stond bekend onder de naam Fort Ngawi. Deze naam was gelijk aan de kampong die bij het kamp lag. Voordat kamp Ngawi in 1940 diende als interneringskamp voor staatsgevaarlijke personen en later als één van de beruchte Japanse interneringskampen, kende het fort Generaal van den Bosch meerdere functies. Tot 1879 diende het fort als een depot voor legeronderdelen en had het garnizoen dat er gelegerd was als taak de handelswegen rondom Ngawi te verdedigen. Vanaf 1879 tot aan de Tweede Wereldoorlog gebruikte het KNIL Ngawi al om personen op te sluiten waardoor de overgang naar een interneringskamp relatief eenvoudig was. In deze periode diende het kamp als een strafkamp.⁴⁹ Meerdere interneringskampen vervulden voor de interneringsperiode een ander doel. Niet alle kampen werden speciaal ontworpen en gebouwd om personen te internen maar waren al bestaande constructies die in het licht van de situatie een nieuw doel kregen.

⁴⁶ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ K. Ampt, A. Littel en E. Paar, *Verre forten, vreemde kusten – Nederlandse verdedigingswerken overzee* (Leiden 2017) 175.

⁴⁹ K. Ampt, *Verre forten, vreemde kusten*, 175.

Vanwege de ligging van het kamp was het slechts mogelijk om via één landroute bij het kamp te komen. Dit kwam doordat het complex was gebouwd op een landtong waarbij de rivier Solo die zich opsplijst in de Madisoerivier en de Solorivier.⁵⁰ Geografisch gezien was dit een zeer groot voordeel voor de kampbewaarders, omdat zij slechts één aanvoerroute in de gaten hoefden te houden. Ook verminderde de ligging de kans op ontsnappingspogingen aanzienlijk, hoewel dit alsnog meermaals geprobeerd is. Zo lukte het de heer Schoonheydt, voormalig arts, om uit Ngawi te ontsnappen. Echter was zijn vrijheid van korte duur door grootschalige zoekacties en de som die was uitgelopen voor zijn arrestatie. Andere vluchtpogingen van geïnterneerden in Ngawi vonden plaats via het riool en de voormalige soldaat Van der Stroom wist in een militair uniform via de hoofdboort naar buiten te lopen. Geen van deze vluchtpogingen waren echter succesvol. De kampbewaking pakte alle ontsnapte individuen weer snel op.⁵¹

Het Fort Generaal Van den Bosch, wat de kern vormde van het gehele interneringskamp, was ongeveer honderd bij vijftig meter groot met op elke hoek van het fort een wachttoren met de bijbehorende schietgaten.⁵² Naast dat deze torens dienst deden als wachtposten om de populatie van het interneringskamp in de gaten te houden, dienden ze tevens als kruitmazijn en wapendepot.⁵³ De genoemde rivieren waren niet de enige watermassa's die onderdeel waren van de verdedigingswerken van Ngawi. Rondom het kernfort lag een tien meter brede gracht die slechts was over te steken door middel van twee bruggen aan de oost- en zuidzijde.⁵⁴ Water biedt een vesting een extra vorm van beveiliging. Een interneringskamp waar dit ook het geval was, is Onrust, of het eiland Onrust. Dit interneringskamp was gelokaliseerd op een klein eiland voor de Javaanse kust. Direct buiten de kern van Ngawi, maar wel nog binnen het complex, bevond zich aan de zuidzijde een keuken en tevens een sportveld met zwembad waar de geïnterneerden onder toezicht sportieve activiteiten konden ondernemen. Aan de noord- en oostzijde lag landbouwgrond die de geïnterneerden mochten gebruiken voor onder andere het verbouwen van groenten en andere gewassen. Deze mogelijke activiteiten zorgden voor een welkome afwisseling bij de geïnterneerden. Dit laat ook zien dat het kampbestuur in Ngawi nadacht over hoe de geïnterneerden hun tijd zinvol konden besteden. Deze activiteiten konden eraan bijdragen dat de geïnterneerden zich niet in extreme mate zouden vervelen. In het fort was een recreatieruimte aanwezig. Dit was één van de twee gebouwen die op de binnenplaats van het fort stonden en tevens dienstdeed als kantine. Het andere gebouw diende als

⁵⁰ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

⁵¹ A. van Kampen, *Een kwestie van macht*, 223-237.

⁵² NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

⁵³ K. Ampt, *Verre forten, vreemde kusten*, 175.

⁵⁴ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

opslagplaats voor kleding en hier bevonden zich ook de barakken van de bewaking. Verder bestond uit fort uit cellen of barakken waar de geïnterneerden sliepen en een aanzienlijk deel van de dag doorbrachten, opslagplaatsen en kantoren van de kampcommandant en andere personen binnen het bewakingspersoneel. Aan de zuidzijde van het fort stond een muur van vijf meter hoog met een twee meter hoge afzetting van ijzerdraad en verschillende wachtposten om Ngawi van de buitenwereld af te schermen. Aan de binnenzijde van deze muur liep nog een vijf meter brede weg zodat het voor de geïnterneerden niet mogelijk was om ongezien de muur te naderen.⁵⁵

Het KNIL gebruikte Ngawi vanaf 10 mei 1940 als interneringskamp. Toen de eerste geïnterneerden op 18 mei 1940 aankwamen in Ngawi waren de omstandigheden in het kamp erbarmelijk. Dit gold in de begindagen van de internering voor alle interneringskampen. Het duurde weken tot maanden voordat de situatie verbeterde. Wanneer gearresteerde personen in Ngawi aankwamen nam de kampbewaking hun koffers voor een langere tijd in. Hierbij ging het deels om een veiligheidskwesitie. De bewakers doorzochten de persoonlijke bezittingen van de geïnterneerden op gevaarlijke voorwerpen, kranten, radio's en andere communicatiemiddelen. Daarnaast namen de autoriteiten hun geld in. Geïnterneerden mochten over geld beschikken in het kamp, maar hier waren sterke restricties aan verbonden. In alle kampen die terugkomen in de bronnen was de regel dat geïnterneerden over zakgeld mochten beschikken. In het geval van Fort de Kock ontvingen de geïnterneerden 0,10 gulden per dag en mochten zij daarnaast maximaal 10 gulden per maand uit het eigen vermogen gebruiken of vanuit thuis ontvangen.⁵⁶ Het was voor de geïnterneerden mogelijk om zelf spullen aan te schaffen. Bijvoorbeeld boeken en kranten, zij het zwaar gecensureerd, en gebruiksmiddelen als tandpasta, tabak en andere artikelen. De geïnterneerden hadden zelf echter geen geld op zak. Elke bestelling die een geïnterneerde deed, moest hij doorgeven bij de adjudant van de administratie die bijhield hoeveel vermogen elke geïnterneerde nog had. Daarnaast kreeg elke geïnterneerde elke week nog enkele waardebonnen voor de kantine.⁵⁷

Gezien de geïnterneerden in de eerste dagen geen toegang hadden tot hun persoonlijke bezittingen, waren zij gedwongen om in deze periode één set kleding te gebruiken. Het dragen van dezelfde kleding gedurende meerdere dagen in tropische temperaturen had negatieve gevolgen voor de persoonlijke hygiëne. De slechte beschikbaarheid van middelen waarmee de geïnterneerden zichzelf schoon konden maken droeg bij aan de achteruitgang van de hygiëne. Deze situatie

⁵⁵ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

⁵⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no 147, Rapport betreffende de behandeling van geïnterneerde Duitsers en NSB-ers in Nederlandsch-Indië, 1941.

⁵⁷ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

gecombineerd met de over populatie in het kamp Ngawi zorgde voor veel onrust onder de geïnterneerden. Gedurende de beginfase van de internering moesten in elke barak enkele tientallen personen verblijven. Deze barakken waren hier niet op ingericht. Gedurende de eerste nachten moesten de geïnterneerden op een kale betonnen vloer slapen zonder strozakken of andere middelen om de vloer of henzelf te bedekken.⁵⁸ Volgens Commandant Luitenant Kolonel Sierevelt was het kamp volkomen ongeschikt voor een internering van langere duur.⁵⁹

De primaire levensbehoeften waren in de eerste weken niet op orde. Zo was het voedsel van slechte kwaliteit en onvoldoende om alle geïnterneerden te voorzien van een behoorlijke maaltijd. Daarbij was er een groot gebrek aan drinkwater. De enkele kranen die er waren, deden het niet of zeer slecht. Daarnaast waren er te weinig sanitaire voorzieningen en was er zeer beperkte medische hulp beschikbaar in het kamp.⁶⁰ Ngawi was niet het enige interneringskamp waar de levensomstandigheden ondermaats waren.⁶¹ Zo waren er op Onrust totaal tien barakken om duizend geïnterneerden onder te brengen en was het eten niet op orde.⁶² Echter zaten er na verloop van tijd wel verbeteringen in volgens H.J. de Vries: 'Inmiddels had ik meer barakken in gebruik doen nemen waardoor de bezetting per barak tot 50 man kon worden teruggebracht'.⁶³ In het interneringskamp Ambarawa op Java deden de barakken vroeger dienst als tabaksfermenteerschuren, al waren ze al jaren buiten dienst toen de internering begon vanwege de vele lekkages. Het kampbestuur knapte deze ruimtes niet op voor de aanvang van de internering. Het gevolg hiervan was dat 650 geïnterneerden in een natte omgeving moesten slapen op zakken stro.⁶⁴

De omstandigheden in Ngawi en de andere interneringskampen verbeterden na enkele weken tot maanden. In Ngawi werden de omstandigheden van de geïnterneerden langzaam gelijk getrokken met die van de bewaking. De geïnterneerden kregen hetzelfde te eten als de bewaking.⁶⁵ Zowel het ontbijt als het avondeten bestond uit brood met beleg en koffie of thee. Tijdens het middagmaal kreeg iedereen een warme maaltijd bestaande uit soep met rijst en daarbij vlees, vis of ei. Ook de slaapvertrekken waren er aanzienlijk op vooruit gegaan. De 500 Indische NSB'ers die in 1941 in Ngawi zaten waren over meerdere barakken verdeeld van verschillend formaat. In de kleinste barakken

⁵⁸ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W.

⁵⁹ NIOD, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 45, Batteljee, J..

⁶⁰ Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 12.

⁶¹ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W.

⁶² Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no 5538, Verslag van H.J. de Vries, in 1940 commandant van het eiland Onrust, over de internering van NSB'ers en Duitsers aldaar in 1940-1941, z.d..

⁶³ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. NIOD 5538, Verslag van H.J. de Vries, in 1940 commandant van het eiland Onrust, over de internering van NSB'ers en Duitsers aldaar in 1940-1941, z.d..

⁶⁴ Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 10.

⁶⁵ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

konden vier mensen verblijven, de grootste hadden plek voor 50 geïnterneerden. Elke geïnterneerde had een eigen slaappleats met een strozak, kussen, spreij en klamboe. Deze situatie was aanzienlijk beter dan toen de eerste geïnterneerden in Ngawi arriveerden.⁶⁶

De Nederlands-Indische Overheid trof in het begin van 1940 grootschalige voorbereidingen voor wanneer er oorlog met Duitsland uit zo breken. Zowel de Indische NSB als de Duitstaligen en de vrouwen en kinderen geassocieerd met deze twee groepen kregen te maken met beperkingen op economische en sociaal vlak en de internering. Volgens gouverneur-generaal van Starkenborgh Stachouwer moest een humane behandeling de boventoon voeren. Daarnaast zou de bescherming van de samenleving de boventoon moeten voeren en niet het straffen van de vermoedelijk staatsgevaarlijke individuen. Na het uitbreken van de oorlog om 11 uur 's ochtends op 14 mei 1940, interneerde de staat in totaal ongeveer 2500 Duitstaligen en enkele honderden, veronderstelden, Indische NSB'ers. Ondanks de grondige voorbereidingen voor de internering waren de kampen niet geschikt om deze aantallen te huisvesten. De faciliteiten waren niet op orde waardoor de omstandigheden met name in de eerste weken tot maanden slecht waren. De als potentieel gevaarlijk beschouwde personen die niet direct geïnterneerd waren raakte in een sociaaleconomisch isolement. In het komende hoofdstuk wordt de internering van de Indische NSB belicht als eerste stap om de verschillen tussen de Indische NSB'ers, Duitstaligen en de vrouwen en kinderen in kaart te brengen.

⁶⁶ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.

Hoofdstuk 2 – De internering van de Indische NSB

Na de Duitse inval en de snelle capitulatie van Nederland zag de Nederlandse bevolking de NSB vrijwel direct als collaborateurs en hiermee als medeverantwoordelijke voor de val van Nederland. Vanwege de banden tussen de Nederlandse NSB en de Indische NSB was ditzelfde sentiment aanwezig in Nederlands-Indië. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, troffen de koloniale autoriteiten al de voor de Duitse invasie voorbereidingen voor de internering van onder andere de Indische NSB. Gezien de relatie tussen de Indische NSB en de NSB in Nederland ondervonden de leden van de Indische tak de gevolgen van de gespannen verhoudingen op het internationaal toneel. Zij kwamen in grote getalen in de interneringskampen terecht waar zij onder slechte omstandigheden verbleven. Dit hoofdstuk behandelt de internering van de leden van de Indische NSB na 10 mei 1940. Voor een beter begrip van de Indische NSB en haar leden is het allereerst van belang de beweging in historisch perspectief te plaatsen.

De Indische NSB

In 1933 gaf de Nederlandse NSB-leiding, bestaande uit A. Mussert en zijn rechterhand C. van Geelkerken, de opdracht tot het oprichten van de Indische NSB.⁶⁷ De heer W.E. Schreur kreeg van Mussert de verantwoordelijkheid voor de oprichting en het inrichten van de organisatie.⁶⁸ Na haar oprichting won de Indische NSB snel aan populariteit onder met name Europeanen en Indo-Europeanen. Deze populariteit ging ten koste van andere fascistische bewegingen. Zo gingen veel kleine bewegingen uiteindelijk op in de Indische NSB. Grotere organisaties als de Vaderlandsche Club en het Indo-Europeesch Verbond zagen hun ledenaantallen afnemen gezien zij deels dezelfde doelen voor ogen hadden als de Indische NSB en op het gebied van propaganda minder middelen tot hun beschikking hadden.⁶⁹

Om het functioneren van de Indische NSB na haar oprichting in goede banen te leiden was er een sterke organisatiestructuur nodig. Om dit te bereiken richtte Schreur een zeer gelaagd besturingssysteem in met aan de top twee gewestelijke commissariaten en onderaan clusters van enkele straten, J. Hogewind geeft in zijn rapport over de organisatie van de Indische NSB een goede

⁶⁷ S.L. van der Wall, 'De Nationaal Socialistische Beweging in Nederlands-Indië: voordracht gehouden in de Algemeen vergadering van het Historisch Genootschap op 31 oktober 1947 te Utrecht', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* Deel 82 (1968) 43.

⁶⁸ J. Zwaan, 'De NSB in Indië', in: J. Zwaan en A. Zondergeld-Hamer, *De Zwarte Kameraden – een geïllustreerde geschiedenis van de N.S.B.* (Weesp 1984) 151.

⁶⁹ J.C. Witte, 'Mussert in Indië', *Spiegel historiael: maandblad voor geschiedenis en archeologie* Vol. 11 No. 12 (december 1976) 678.

kijk in deze indeling.⁷⁰ Binnen dit systeem vormde Sumatra een eigen commissariaat, onder het andere commissariaat vielen de eilanden Java, Borneo, Celebes en de Molukken. De leiders van deze commissariaten vielen direct onder de algemeen organisatieleider Indië die werkzaam was op het hoofdkantoor van de NSB in Utrecht en vanuit de Nederlandse NSB verantwoordelijk was voor de NSB in Nederlands-Indië.⁷¹ De voornaamste taken van de bestuurslagen waren het verspreiden propaganda, de ledenadministratie op orde houden en het innen van contributie en giften.⁷² Met name deze laatste taak, het innen van gelden, was voor de NSB in Nederland van groot belang. De Indische NSB was een afdeling van de NSB in Nederland waardoor de Indische NSB verantwoording en gelden moest afdragen aan het hoofdkantoor.⁷³ De Indische NSB was aantrekkelijk voor zowel Europeanen als Indo-Europeanen en telde op haar hoogtepunt in 1937 ruim 5000 leden.⁷⁴ Als lid intreden bij de Indische NSB was mogelijk vanaf achttien jaar oud mits iemand Nederlander was of onderdaan van het Nederlandse rijk.⁷⁵ De NSB zag eenieder die het Nederlands imperium wilde dragen en ondersteunen als 'Groot-Nederlander'. Hierbij was niet de huidskleur bepalend, maar de mentaliteit van iemand.⁷⁶ Op basis van dit beleid was het ook voor Indo-Europeanen mogelijk om lid te worden van de Indische NSB. Dit deden zij in grote getalen, zoals onder andere blijkt uit een rede die J.J. van der Laaken in december 1937 gaf aan 1200 leden van de Indische NSB. 70 procent van het publiek dat aanwezig was, zou van Indo-Europese afkomst zijn geweest.⁷⁷ Tevens konden zij binnen de organisatie hoge functies bekleden. Zo bekleedde J.J. van der Laaken als Indo-Europeaan de functie van gewestelijk commissaris op Java.⁷⁸ Ook de algemeen organisatieleider, de heer Hogewind, was een Indo-Europeaan.⁷⁹

Na 1937 kelderde het aantal leden echter drastisch naar aanleiding van een conflict tussen Mussert en Van der Laaken over de positie van de Indo-Europeaan binnen de beweging.⁸⁰ Ten gevolge

⁷⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2055, Stukken, voor het merendeel, afkomstig van de Algemeen Organisatie Leider van de NSB in Nederlandsch-Indië, J. Hogewind betreffende de organisatie van de NSB aldaar, 1934-1935.

⁷¹ NIOD, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2055, Stukken, voor het merendeel, afkomstig van de Algemeen Organisatie Leider van de NSB in Nederlandsch-Indië, J. Hogewind betreffende de organisatie van de NSB aldaar, 1934-1935.

⁷² J. Zwaan, 'De NSB in Indië', 152.

⁷³ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 45, Batteljee, J.

⁷⁴ J. Zwaan, *Nederlands-Indië 1940-1945 Gouvernementeel intermezzo 1940-1942* (Den Haag 1980) 39.

⁷⁵ NIOD, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2055, Stukken, voor het merendeel, afkomstig van de Algemeen Organisatie Leider van de NSB in Nederlandsch-Indië, J. Hogewind betreffende de organisatie van de NSB aldaar, 1934-1935.

⁷⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2202, Stukken over de houding van de NSB tegenover Indo's, 1938-1941.

⁷⁷ J.C. Bijkerk, *Vaarwel, tot betere tijden!*, 53.

⁷⁸ J. Zwaan, 'De NSB in Indië', 159.

⁷⁹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2199, Stukken van het gewest Java, 1936-1938.

⁸⁰ Pollmann, "Men is fascist of men is het niet": De Indische NSB als imperiale droom en koloniale melkkoe', 180-181.

van deze gebeurtenis had de Indische NSB in april 1940 nog slechts 1100 leden en 700 donateurs.⁸¹ De Indische NSB was weliswaar klein in ledenaantal maar groot in vermogen. Het succes van de NSB in Nederland was grotendeels te danken aan de geldelijke donaties die de Indische NSB overmaakte naar de NSB. Deze donaties waren essentieel om de NSB te laten functioneren.⁸²

Door de nauwe banden tussen de twee organisaties, keken de Nederlandse en Indische autoriteiten op dezelfde wijze naar de twee partijen. Er waren echter significante verschillen tussen de Indische en de Nederlandse NSB. De Indische NSB had in tegenstelling tot de NSB in Nederland een sterke anti-Japanse en pro-Britse houding aangenomen. De Indische NSB pleitte voor een sterk Nederlands-Indië en vanwege de ligging van Nederland-Indië vormde Japan een bedreiging voor dit doel.⁸³ De NSB in Nederland had echter juist een anti-Britse houding. De Britten vormden een dreiging voor het Duitse Rijk en de NSB in Europa. Ook stelde de Indische NSB zich open voor andere bevolkingsgroepen. Zo was er binnen de Indische NSB als organisatie geen spraken van antisemitisch beleid of uitsluiting van andere groepen, desondanks waren er binnen de gelederen van de Indische NSB enkele individuen die wel antisemitisch of nazistisch gedachtengoed volgden.⁸⁴ Deze verschillen waren ook bekend bij de overheid, zo blijkt uit een toespraak van minister president Colijn in de Tweede Kamer uit 1938. In deze toespraak lichtte de minister president toe dat de Indische NSB anders is en anders werkt ten opzichte van de principes van de Nederlandse NSB.⁸⁵ Deze genoemde verschillen tussen de NSB in Nederland en de Indische NSB zorgde in 1940 voor wrijving tussen de organisaties. Naarmate de Duitse dreiging toenam, wilden steeds meer leden van de Indische NSB afstand nemen van de pro-Duitse houding van de Nederlandse NSB; deze beweging ontstond met name vanaf januari 1940. Daarnaast gaf de Nederlandse NSB in februari 1940 aan de Indische NSB de opdracht om alle vreemdelingen, zij die niet Nederlands zijn, uit de organisatie te zetten.⁸⁶ Dit laat zien dat de Indische NSB op een aantal vlakken andere ideeën had, die meer geformuleerd waren vanuit het belang van Nederlands-Indië.

Uit deze korte beschouwing van de Indische NSB is af te leiden dat er niet direct grond was om de Indische NSB als een dreiging te zien voor het welzijn van Nederlands-Indië. Hier moet echter rekening worden gehouden met het heersende sentiment en hoe de NSB in Nederland acteerde.

⁸¹ J.C. Bijkerk, *Vaarwel, tot betere tijden!*, 68.

⁸² J.C. Witte, 'Mussert in Indië', 677.

⁸³ J. Zwaan, 'De NSB in Indië', 153.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ A. van Kampen, *Een kwestie van macht*, 170.

⁸⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942 Hoofdstuk 11: "De N.S.B.'ers".

10 mei 1940 – het begin van de oorlog en de internering

In aanloop naar de oorlog was de Indische NSB met haar 1100 leden al geen beweging van betekenis meer. Desondanks troffen de autoriteiten vanwege de internationale ontwikkelingen vanaf het begin van 1940 maatregelen tegen de Indische NSB. Begin 1940 moesten officieren van het KNIL die lid waren van de Indische NSB een loyaliteitsverklaring ondertekenen om te verzekeren dat zij niet tegen het nationaal belang zouden handelen.⁸⁷ Daarnaast raadde enkele bedrijven hun personeel actief een lidmaatschap van de Indische NSB af.⁸⁸ Naarmate 1940 vorderde, namen de maatregelen richting de Indische NSB verder toe. Per april stonden de leiders van de Indische NSB onder constante controle van de Indische overheid. Uit deze surveillance bleek dat de beweging vanwege interne moeilijkheden een minder groot gevaar vormde dan dat de autoriteiten voorheen vermoedden. Ondanks deze bevinding kwam de NSB onder steeds grotere druk te staan. Dit uitte zich onder andere op 25 april in enkele huiszoeken bij leden van de Indische NSB.⁸⁹ Tevens nam de overheid in Nederland in deze periode al maatregelen tegen de NSB. In april 1940 arresteerde de politie 21 staatsgevaarlijken, waaronder NSB'ers. Deze arrestaties brachten een grote schok teweeg in Nederlands-Indië en resulteerde in sterke anti-NSB uitlatingen in de Nederlands-Indische pers.⁹⁰ Ten grondslag van deze genoemde maatregelen lagen meerdere beschuldigen die richting de Indische NSB geuit waren. Zo zouden zij zich in de periode voor 10 mei 1940 bezig hebben gehouden met spionage voor het buitenland, het verbergen van geschut waaronder mitrailleurs, geweren en munitie en het bouwen van geheime radiozenders ter voorbereiding van een mogelijke inval.⁹¹ Onder andere deze verdenkingen vormden de basis voor de maatregelen. Op 9 mei beperkte de Nederlands-Indische overheid het vergaderrecht van de Indische NSB en per 10 mei was een lidmaatschap van de Indische NSB verboden voor ambtenaren. Lidmaatschap was echter niet direct een teken dat de ambtenaar in kwestie niet loyaal was aan Nederland.⁹² Deze maatregelen moesten bijdragen aan het bewaren van de orde en rust.⁹³ Op 10 mei zette de autoriteiten daarnaast de grootste maatregel tegen de Indische NSB in; de internering. Honderden leden van de Indische NSB verdwenen in interneringskampen.

Door de getroffen voorbereidingen was het voor de autoriteiten mogelijk om op Java binnen een afzienbare tijd ongeveer 500 Indische NSB'ers te arresteren. Het is echter niet te garanderen dat alle arrestanten lid waren van de Indische NSB. Zo was het voor burgers mogelijk om individuen aan te

⁸⁷ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 11.

⁸⁸ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W.

⁸⁹ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 11.

⁹⁰ Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 29.

⁹¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7595, Bekendmakingen, namelijsten en correspondentie van de kampleiding van het NSB-interneringskamp Ngawi, 1941.

⁹² NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 11.

⁹³ Bataviaasch Nieuwsblad, *De N.S.B.* 10 mei 1940, 1.

geven bij de politie op basis van vermoedelijke landverraderlijke praktijken, zoals is behandeld in de casus van de heer Roest in het vorige hoofdstuk. Deze personen waren vooraf niet in het vizier bij de politie of het KNIL, zij zijn direct geïnterneerd zonder dat er een mogelijkheid was om zich gedurende dit proces te verdedigen. Daarnaast speelde de administratie van de Indische NSB hier een rol. Gedurende de inbeslagname van de administratie van de Indische NSB onder leiding van commissaris van de politie eerste klas P.J.H. Gooren kwamen veel ledenlijsten in het bezit van de politie.⁹⁴ Een groot aantal personen die hun lidmaatschap hadden opgezegd, in sommige gevallen al enkele jaren geleden, stonden nog altijd op deze ledenlijsten. Dit resulteerde in de internering van personen die geen banden meer hadden met de Indische NSB.⁹⁵ Gedurende de internering valt op dat het proces hardhandig verliep. De politie behandelde zowel mannen, vrouwen als kinderen grof en beledigde hen tijdens de arrestaties. Deze opstelling valt deels te verklaren, doordat de inwoners van Nederlands-Indië leden van de Indische NSB bij uitstek zagen als landverraders. Het waren immers Nederlanders die mede verantwoordelijk waren voor de snelle capitulatie van Nederland, of zo dacht men, en de angst was aanwezig dat zij als doel hadden ook Nederlands-Indië in de handen van Duitsland en haar bondgenoten te laten vallen.⁹⁶ Echter is het niet zo dat de politie elke Indische NSB'er, ondanks de beschuldiging van landverraad, op dusdanig harde en vernederende manier behandelde. Vooraanstaande inwoners die lid waren van de Indische NSB werden wel geïnterneerd, maar nog met een vorm van respect behandeld op het moment dat de politie hen oppakte. Een goed voorbeeld hiervan is de heer dr. L.J.A. Schoonheydt, een gerespecteerd arts in de Nederlands-Indische samenleving. Schoonheydt had op 23 april 1940 op verzoek van dr. Theunissen, het hoofd van de Dienst van Volksgezondheid, zijn lidmaatschap van de Indische NSB opgezegd. De hoofdcommissaris van de politie arresteerde hem op 10 mei 1940, dit proces verliep gewelddoos en met respect.⁹⁷

Toen het duidelijk was dat de oorlog was uitgebroken ontsloeg de overheid alle NSB'ers die bekend waren en werkzaam bij de overheid op oneervolle wijze. Tevens legde de overheid beslag op al hun bezittingen.⁹⁸ In de particuliere sector volgde er ook ontslagen. Bedrijven verklaarden op grote schaal het NSB-lidmaatschap ontoelaatbaar. Zo vielen er bij de Koninklijke Paketvaart Maatschappij dertien ontslagen.⁹⁹ Ook staakte de redactie van het Groene Krantje de uitgave per direct op 10 mei 1940, dit had ermee te maken dat de hoofdredacteur van deze krant vermoedelijk sympathie had voor

⁹⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942, Tweede Supplement bij het hoofdstuk: "De NSB'ers".

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 683, internering.

⁹⁷ A. van Kampen, *Een kwestie van macht*, 169-172

⁹⁸ J. Zwaan, 'De NSB in Indië', 153.

⁹⁹ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 11.

de NSB en zodoende zijn werk niet meer voort kon zetten.¹⁰⁰ Deze ontslagen vielen zonder dat er enige vorm van onderzoek was gedaan naar de beschuldigen. Gezien de uitzonderlijke situatie waarin de ontslagen vielen, ging de rechterlijke macht hier in mee door de ontslagen te legitimeren.¹⁰¹ De primaire bronnen laten op deze manier goed zien wat de gevolgen waren voor medewerkers bij zowel grote als kleinere ondernemingen. Deze behandeling van de situatie geeft een idee van hoe het beeld over de Indische NSB in afzienbare tijd veranderde. Vooraanstaande en gerespecteerde burgers veranderden in paria's waar de gemeenschap niks meer mee te maken wilde hebben.

De interneringskampen

De Indische NSB kreeg te maken met een groot aantal maatregelen, zonder dat zij de mogelijkheid kregen om zich te verdedigen voor de rechter. De internering verliep op enkele uitzonderingen op een harde wijze. Na de arrestaties kwamen de opgepakte leden van de Indische NSB onder strenge bewaking te staan. Dit weerspiegelt de angst van de autoriteiten dat de Indische NSB een mogelijke dreiging voor het welzijn van de maatschappij was. Het hierop volgende transport door middel van de inzet van bussen en vuilniswagens naar de interneringskampen verliep onder erbarmelijke omstandigheden.¹⁰² De opgepakte leden van de Indische NSB kwamen in verschillende interneringskampen terecht die over geheel Nederlands-Indië waren verspreid. In deze beschouwing beperk ik mij tot twee interneringskampen op Java; Ngawi en Onrust. Om een waarheidsgetrouw beeld te schetsen van de omstandigheden in deze kampen, zijn er meerdere bronnen nodig om gebeurtenissen en omstandigheden te verifiëren. Over Ngawi en Onrust is meer uniek primair bronmateriaal beschikbaar waardoor het mogelijk is om een beter beeld te schetsen van deze twee kampen ten opzichten van de andere interneringskampen. De beschikbare bronnen over andere interneringskampen wekken echter niet de suggestie dat er een reden is om te denken dat de omstandigheden in de overige kampen significant beter waren.

Zoals gezegd in het eerste hoofdstuk, zaten er op het hoogtepunt 500 Indische NSB'ers geïnterneerd in Ngawi, terwijl het kamp niet de capaciteit had om zulke aantallen te onderhouden. Dit had tot gevolg dat grote groepen geïnterneerden op een gepakt zaten in te kleine ruimtes. Naast de medische consequenties die dit met zich meebracht, volgden hier sociale onrust uit. Deze sociale kwestie ontwikkelde zich dusdanig dat het houden van orde tot het aantreden van kampcommandant van Baarsel in september 1941 haast onmogelijk was. Dit kwam mede doordat een aantal overtuigde nazi's weigerde om orders op te volgen en actief nazistisch gedachtengoed verspreidden. De

¹⁰⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no 4380, Typoscript van W. Merghart: 'Commentaar op het boek "Journalistieke Herinneringen" van J.H. Ritman'.

¹⁰¹ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

¹⁰² Ibidem.

kampleiding kon hierdoor haar taken niet goed uitvoeren en verloor het overzicht en controle over Ngawi.¹⁰³ In maart 1941 bracht het kampbestuur 28 geïnterneerden, waaronder de Indische NSB'ers die het nazistisch gedachtegoed uitdroegen, afzonderlijk onder. Dit verminderde het aantal nazistische uitingen in het kamp.¹⁰⁴ Echter was Ngawi ruim een jaar na het begin van de Tweede Wereldoorlog nog altijd een chaotisch en slecht georganiseerd kamp. Meerdere kampcommandanten bleken niet in staat om de totale controle over het kamp te krijgen. Geïnterneerden bleven opstandig, wat zich onder andere uitte in opruivingen en een brandstichting.¹⁰⁵ Uiteindelijk transporteerde de kampbewaking onder leiding van kapitein Mosselman op 9 mei 1941 80 geïnterneerden die tot de meest onverzoenlijken behoorden onder zware militaire begeleiding naar barakken buiten het kamp in een poging om de orde en rust terug te brengen in Ngawi. Het transport gebeurde op een hardhandige wijze. Op een moment trok kapitein Mosselman zelfs zijn pistool, richtte deze op een geïnterneerde en haalde de trekker over. Deze geïnterneerde overleefde dit incident doordat het pistool van kapitein Mosselman dienst weigerde.¹⁰⁶

Het KNIL interneerde de Indische NSB'ers die op Batavia waren opgepakt grotendeels op Onrust, een eiland in de Javazee vlak voor de kust bij Jakarta. In dit kamp zaten zowel Indische NSB'ers als Duitsers. Gedurende de eerste twee weken van de internering zaten de Indische NSB'ers en de Duitstaligen gezamenlijk opgesloten. Gezien de problemen en de onrust die deze situatie opleverde gaf het volksraadslid J.H.B. Kuneman op 26 mei het bevel dat zij in aparte secties van het kamp geïnterneerd moesten worden.¹⁰⁷ Wat betreft het transport van de geïnterneerde Indische NSB'ers naar het eiland Onrust gaat het in de bronnen over landverraders die per schip naar het eiland werden vervoerd. Een van de bronnen die het transport naar Onrust behandelt gaat in op de verdeling van de gevangenen over het schip, de landverraders zouden tijdens de reis verdeeld zijn tussen het tussendeck en longroom.¹⁰⁸ Bij aankomst namen de bewakers alle bezittingen van de geïnterneerden in. Zo ontvingen bepaalde geïnterneerden hun koffers en bezittingen pas na enkele maanden gevangenschap. Tevens namen de bewakers documenten in. De bewakers namen tijdens een grootschalige fouillering onder leiding van onderluitenant Huken belangrijke documenten zoals geboortebewijzen af en verbrandden deze vervolgens. Veel geïnterneerde liepen na hun vrijlating door deze maatregel tegen problemen aan met de re-integratie, omdat meerdere essentiële documenten waren vernietigd.¹⁰⁹ Net als dat het geval was in de andere interneringskampen, waren de

¹⁰³ J. Zwaan, 'De NSB in Indië', 170.

¹⁰⁴ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22.

¹⁰⁵ NIOD, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 45, Batteljee, J..

¹⁰⁶ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

¹⁰⁷ J. Zwaan, 'De NSB in Indië', 169.

¹⁰⁸ NIOD, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 683, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

¹⁰⁹ ¹⁰⁹ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

omstandigheden op Onrust slecht. Indische NSB'ers die buiten het kamp vooraanstaande posities bekleedden, waren op Onrust al hun sociale privileges kwijt. Dit was onder andere het geval voor de geïnterneerde gepensioneerde kapiteins van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger Becking en Harting.¹¹⁰

Veel geïnterneerden zijn ten gevolge van slechte medische verzorging, ontberingen en slechte voeding overleden. Hier volgen enkele voorbeelden uit het dagboek van W. Oosenburgh die door haar notities een uniek beeld geeft over de ondermaatse medische behandeling. De heer G.H. Sadee is twee dagen na een zes uur durend verhoor overleden omdat er een groot gebrek was aan de juiste medische ondersteuning om hem te helpen herstellen van dit proces. De bron gaat niet in op de handelingen gedurende dit verhoor. Het feit dat dit verhoor van zes uur lang fataal was, doet vermoeden dat de heer Sadee op een hardhandige wijze is verhoord. Een tweede voorbeeld van een gebrek aan medische verzorging is de situatie van de heer Roeland. Hij had problemen met een groot open kaakgezwel. Zonder enige zorg is hij in zijn barak gelegd, toen na veertien dagen de stank te veel begon te overheersen transporteerde het kamp personeel de heer Roeland naar Batavia ter behandeling. Deze behandelingen kwamen echter te laat en na enige tijd overleed de heer Roeland in Batavia. Niet alleen de fysieke behandeling van de geïnterneerden liet te wensen over. De mentale verzorging van de geïnterneerden voldeed niet gezien de omstandigheden. D.F. Hermans is krankzinnig geworden op Onrust en na een kort verblijf in het militair hospitaal in Batavia overleden. Ook de heer Nijland is bezweken in verband met de slechte omstandigheden. Door de behandeling die hij ontving van de kampbewaking zou hij geestelijk zo ver achteruit zijn gegaan dat het noodzakelijk was om hem op te nemen in een krankzinnigengesticht, waarna hij daar in de tweede helft van december 1941 kwam te overlijden.¹¹¹ Tevens waren de autoriteiten niet bereid om mee te denken in het geval van ziekte van naaste familieleden. De echtgenote van de heer Schröder moest op Semarang een zeer gevaarlijke operatie ondergaan. Hij kreeg wel toestemming om haar voor de operatie te bezoeken, maar het was niet mogelijk om tijdens de operatie aanwezig te zijn en voor zijn vrouw te zorgen. Vijf dagen na de operatie kreeg hij bericht dat zijn vrouw was overleden als gevolg van complicaties.¹¹² Op basis van deze gevallen zoals omschreven door W. Oosenburgh is te zeggen dat de medische verzorging en het algemene, mentale, welzijn van de geïnterneerden niet hoog op de agenda stond bij de autoriteiten of de kampleiding. De algehele positie van de Indische NSB in de maatschappij na 10 mei 1940 en de behandeling die zij ontvingen vanuit de maatschappij vertaalde zich door naar de situatie in de interneringskampen.

¹¹⁰ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. NIOD 5538, Verslag van H.J. de Vries, in 1940 commandant van het eiland Onrust, over de internering van NSB'ers en Duitsers aldaar in 1940-1941, z.d..

¹¹¹ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenburgh, W..

¹¹² Ibidem.

Wat betreft het verhoren van de geïnterneerden komen de primaire bronnen niet geheel overeen. Zo spreken de bronnen van beleid dat er op gericht is om de Indische NSB'ers zo snel mogelijk te verhoren, om te bepalen in hoeverre zij als daadwerkelijk gevaarlijk geacht kunnen worden.¹¹³ Echter gaan de bronnen ook in op een zeer traag proces rondom de verhoren. Als één van de redenen hiervoor wordt aangedragen dat Indische NSB'ers geen recht zouden hebben op een verhoor gezien hun positie en de zwaarte van de beschuldigingen die richting hen zijn geuit.¹¹⁴ Vanwege deze situatie waren er gevallen waarbij Indische NSB'ers na enkele maanden of zelfs een jaar nog niet de mogelijkheid hadden gekregen om zich te verdedigen. Wat betreft verhoren die op korte termijn plaatsvonden spreken de bronnen van in totaal 250 Indische NSB'ers die in aanmerking zouden komen voor vrijlating. Deze verhoren hebben allen vlak na de internering plaatsgevonden. Twee weken na de internering is er opnieuw een screening uitgevoerd waarna alleen geïnterneerden waarbij twijfel was aan hun loyaliteit in internering bleven, dit kwam neer op 472 personen. De enkele personen die na deze screening waren vrijgelaten, kwamen vanwege de beschuldigingen in een vijandige omgeving terecht. Veel van hen kwamen dan ook in zogenaamde overgangs- of beschermingskampen terecht.¹¹⁵ Buiten Java overhoorde de politie de eerste geïnterneerden pas na drie tot vier maanden. Dit was met name het geval op Sumatra. In juni 1941 waren er nog altijd Indische NSB'ers die op geen enkel moment verhoord zijn en ook geen mogelijkheid hebben gehad om zich te verdedigen of te horen van welke zaken zij door het Nederlands-Indische bestuur beschuldigd werden.¹¹⁶ Vanwege deze manier van handelen heerste er een grote bitterheid onder de geïnterneerden.

De beweging van de Indische NSB won in haar bestaan snel aan populariteit, op het hoogtepunt had de organisatie 5000 leden. In de aanloop naar de oorlog was het ledenbestand echter teruggelopen naar 1100 leden. Ondanks dat de Indische NSB een tak was van de NSB in Nederland verschilde de twee organisaties op een aantal vlakken van standpunt. Voor het uitbreken van de oorlog benadrukte de gouverneur-generaal en minister president nog dat iedereen vrij was om een eigen standpunt in te nemen ten opzichte van de oorlog op het Europese continent en daarbij elke politieke stroming aan kon hangen. Ondanks deze houding en een gebrek aan duidelijke bewijzen dat de Indische NSB een gevaar vormde voor de maatschappij, interneerde het bestuur de Indische NSB en behandelde hen op

¹¹³ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942 Hoofdstuk 11: "De N.S.B.'ers".

¹¹⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942, Eerste supplement bij het hoofdstuk: DE N.S.B.'ers.

¹¹⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942, Tweede Supplement bij het hoofdstuk: "De NSB'ers".

¹¹⁶ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 11.

slechte wijze. Zonder dat zij de kans hadden om zich te verdedigen. Wat opvalt is dat de autoriteiten de leden van de Indische NSB, in tegenstelling tot Duitstaligen woonachtig in Nederland-Indië, neerzette als landverraders. Er heerste een duidelijk oordeel over de opgepakte Indische NSB'ers: zij hadden Nederland verraden. Ook wanneer het duidelijk was dat individuen geen gevaar vormde voor de samenleving, interneerde de staat hen alsnog op grond van banden met de Indische NSB. Met alle gevolgen van dien voor deze personen en hun familie. De situatie in de kampen waar de geïnterneerden in terecht kwamen was niet op orde vanwege achterblijvende facilitaire voorzieningen en slecht eten en medisch materiaal. Daarnaast moesten individuen vaak weken tot maanden wachten op een verhoor waardoor zij langere periode niet konden verdedigen tegen de tegen hun, mogelijk vals, geuite beschuldigingen. De mannelijke populatie in de interneringskampen bestond niet alleen uit leden van de Indische NSB. De overgrote meerderheid in de interneringskampen bestond uit personen met een Duits paspoort of mensen die van nature geen Duitser waren, maar wel Duitstalig waren opgevoed. De situatie van deze groep wordt in het volgende hoofdstuk besproken.

Hoofdstuk 3 – de internering van de Duitsers en de Duitstaligen

Duitsers en andere Duitstaligen woonden net als andere Europeanen al vele decennia voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië. Zowel als permanente of als tijdelijke inwoners. Zij waren onder andere actief in de handelssector, maar ook bij de politie en andere overheidsinstanties. In de loop van 1939 nam het aantal Duitsers in Nederlands-Indië in een hoog tempo toe, vanwege het uitbreken van de oorlog in Europa. Dit begon na de Duitse inval in Polen in de eerste week van september 1939. Twintig Duitse schepen zochten hun toevlucht in Nederlands-Indische havens, van de in totaal 35 schepen die in Oost-Azië onder de Duitse vlag voeren.¹¹⁷ Het feit dat de meerderheid van deze schepen de havens in Nederlands-Indië opzocht, toont aan dat de Duitsers Nederland op dat moment als een neutrale, of in elk geval niet vijandige, partij zagen. Ook Duitstalige individuen zochten de veiligheid van Nederlands-Indië op, doordat Nederlands-Indië op dat moment een veilige omgeving bood voor deze politieke vluchtelingen.¹¹⁸ Het was echter niet voor alle Duitsers mogelijk om Nederlands-Indië te betreden. Nederland hanteerde zwarte lijsten opgesteld door Engeland. Door deze lijsten was het voor Duitsers die vanuit de Engelse koloniën reisden lastiger om Nederlands-Indië te betreden.¹¹⁹ Dit beleid laat de eerste scheuren zien in de neutraliteit van Nederland. Dit hoofdstuk gaat in op het moment vanaf wanneer Nederland per definitie geen neutrale partij was in de Tweede Wereldoorlog en de autoriteiten maatregelen namen tegen de Duitsers die verbleven in Nederlands-Indië. De staat interneerde hen zonder mogelijkheid tot verdediging.

10 mei 1940

Zoals is aangestipt nam het aantal Duitse schepen in Nederlands-Indië voor het uitbreken van de oorlog toe. Vanuit het buitenland kwamen er berichten dat andere mogendheden hierdoor de neutraliteit van Nederland in twijfel trokken. Ook vanuit de maatschappij zelf ontstond er steeds meer onrust wat betreft de aanwezigheid van de Duitse schepen. Deze onrust was gegrond in de ontwikkelingen in Europa en de agressie die Duitsland vertoonde. Op 12 april 1940 maakte de inlichtingendienst van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (PTT) bekend dat de Duitse overheid aan de kapiteins van de Duitse schepen het bevel zou hebben gegeven, om in het geval van een Duitse aanval op Nederland tot verstorende acties over te gaan. Volgens de PTT bestond de grootste dreiging uit

¹¹⁷ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem.

sabotagepogingen; het tot zinken brengen van Duitse schepen op strategische locaties zoals havens of doorvoerroutes.¹²⁰ Deze acties zouden tot gevolg hebben dat deze routes voor een bepaalde tijd niet bruikbaar waren. Dit had de potentie om zeer schadelijk te zijn voor de defensieve capaciteiten van Nederlands-Indië. Op advies van minister van Koloniën Welter trof gouverneur-generaal van Starkenborgh Stachouwer maatregelen om, indien noodzakelijk direct tot actie over te kunnen gaan tegen de Duitse schepen. Een van deze maatregelen was het nauwkeurig in de gaten houden van deze schepen.¹²¹ Naast het sabotagegevaar was er een tweede reden voor gouverneur-generaal van Starkenborgh Stachouwer om de Duitse schepen in het oog te houden. In de Eerste Wereldoorlog gebruikte Duitsland namelijk haar vloot in de Indische wateren om de schepen van kapers in de Aziatische wateren te bevoorraden. Dit is een situatie waar Nederland niet in terecht wilde komen, omdat het de neutrale status van Nederland zou schaden wanneer Duitse schepen uit Nederlands-Indische havens verantwoordelijk waren voor aanvallen op schepen van andere landen.¹²²

Het Nederlands-Indisch bestuur trof deze voorbereidingen enkel tegen schepen die onder een Duitse vlag voeren. De primaire bronnen spreken niet van voorbereidingen tegen schepen die van Indische NSB'ers of niet-Duitse Duitstaligen waren. Het nemen van maatregelen tegen alle schepen die onder een Duitstalige kapitein voeren, had problemen opgeleverd op politiek gebied gezien de neutrale positie van Zwitserland. Dat er geen melding is gemaakt van genomen maatregelen richting schepen van Indische NSB'ers is opmerkelijk. Er waren immers al maatregelen in voorbereiding voor de internering van de Indische NSB'ers. Waarom de autoriteiten schepen van Indische NSB'ers niet in de gaten hielden komt niet terug in de bronnen. Echter zijn er drie mogelijke redenen te formuleren. Ten eerste is het mogelijk dat er geen schepen van Indische NSB'ers waren, die een dusdanige dreiging vormden dat deze in het vizier van de overheid waren. Ten tweede is er een verschil tussen een schip dat onder een Duitse vlag voer en een schip van een Indische NSB'er onder een Nederlandse vlag. De bemanning op het Duitse schip was van Duitse komaf waardoor het mogelijk was om een sabotageactie te coördineren en uit te voeren. In het geval dat er schepen van Indische NSB'ers in de havens lagen en zij een sabotageactie op touw wilden zetten was dit potentieel onuitvoerbaar. Het is niet aannemelijk dat de gehele bemanning van deze schepen aangesloten was bij de Indische NSB en allen bereid waren om tot een sabotageactie over te gaan. Ten derde was het mogelijk dat Duitsland deze Duitse schepen in zou zetten voor een kapervloot. De autoriteiten zullen niet volledig kunnen hebben uitsluiten dat er Indische NSB'ers waren die hier ook schepen voor in konden zetten, maar in dit geval geldt dezelfde limitering als bij het tweede punt omschreven. Deze punten kunnen verklaren

¹²⁰ NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

¹²¹ Ibidem.

¹²² H.V. Quispel, *Nederlands-Indië in den Tweeden Wereldoorlog*, 8.

waarom de autoriteiten wel Duitse schepen in de gaten hielden en schepen met een Indische NSB'er als eigenaar niet.

Het bericht van de Duitse inval kwam om twintig minuten over twaalf in de middag van 10 mei 1940 binnen bij de Staf van de Zeemacht. Enkele minuten later, om 12.29, gaf de Staf van de Zeemacht het order om op te treden tegen de Duitse schepen, waarna om 13.34 de eerste schepen bij Tandjong Priok waren ingenomen. Enige tijd later had de marine achttien Duitse schepen overmeesterd door heel Nederlands-Indië. Dit waren de volgende schepen: de Cassel, Essen, Naumburg, Nordmark, Renburg, Rheinland, Scheer, Stassfurt, Vogtland, Wasgenwald, Wupperthal, Franken, Lindenfels, Soneck, Bitterfeld, Werdenfels, Friderun en de Moni Rickmers. De Duitsers wisten slechts één schip tot zinken te brengen, de Sophie Rickmers.¹²³ De bemanning bracht het schip tot zinken bij Sabang in de baai van Poeloe Weh door de buitenboordkranen open te draaien.¹²⁴ Dat de Duitsers een schip hebben laten zinken laat twee aspecten zien. Ten eerste dat de informatie die de inlichtingendienst van de PTT wist te vergaren correct was. En ten tweede de kwaliteit van de voorbereidingen die de marine en de havenmeesters hadden getroffen.¹²⁵ Vanwege het snelle handelen van de autoriteiten, was het mogelijk dat op 10 mei 1940 tegen de middag alle Duitse schepen, op de Sophie Rickmers na, waren ingenomen.¹²⁶

De maatregelen tegen de Duitse schepen, waren ten gevolge van het uitbreken van de oorlog niet de enige consequenties voor de Duitsers en Duitstaligen in Nederlands-Indië. Het grootste gevolg voor deze bevolkingsgroep was de afkondiging van de internering. Op het moment dat gouverneur-generaal van Starkenborgh Stachouwer het bevel tot de internering gaf, zag hij de internering van deze groep enkel als een veiligheidsmaatregel. Deze maatregel moest voorkomen dat de Duitse populatie van binnenuit Nederlands-Indië probeerde te verzwakken.¹²⁷ Ten behoeve van de internering kondigde gouverneur-generaal van Starkenborgh Stachouwer op 10 mei 1940 een staat van beleg aan. Dit gaf het militaire apparaat de mogelijkheid om zelfstandig op te treden in het kader van de internering en het verzekeren van de veiligheid van de Nederlands-Indische samenleving zonder dat zij hiervoor eerst toestemming van het civiel bestuur moesten krijgen.¹²⁸ Om de internering in goede banen te leiden had de gouverneur-generaal twee wensen; ten eerste moest de internering voor het grootste deel zijn afgerond voordat het brede publiek kennis had genomen van het uitbreken van de oorlog en ten tweede was het zaak dat de Duitsers geen opzettelijk leed werd aangedaan.¹²⁹

¹²³ NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

¹²⁴ J.C. Bijkerk, *Vaarwel, tot betere tijden!*, 70.

¹²⁵ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 65, Jacobse-Fontane, J..

¹²⁶ NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ J. Zwaan, *Gouvernementeel intermezzo 1940-1942*, 15.

¹²⁹ NL-HaNA, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

De Nederlands-Indische overheid had, evenals in het geval van de internering van de Indische NSB'ers, grondige voorbereidingen genomen ten aanzien van de internering. Zo was de politieke inlichtingendienst er goed van op de hoogte welke Duitsers waar werkte, zodat zij effectief konden handelen.¹³⁰ Op 10 mei 1940 in de ochtend lichtte de politie de eerste Duitsers en Duitstaligen in grote getale van hun bed.¹³¹ De internering van Duitstaligen leidde in bepaalde gevallen tot politieke problemen. Een voorbeeld van zo'n kwestie is de internering van de man van mevrouw Sommerhaller. De heer Sommerhaller was Zwitsers, hij was op basis van de verdenking van pro-Duitse gevoelens geïnterneerd in Fort de Kock op Sumatra. Gezien de neutrale status van Zwitserland pleitte de Zwitserse regering voor de vrijlating van de heer Sommerhaller. Enkele maanden na zijn internering, op 7 augustus 1940, mocht de heer Sommerhaller dankzij de interventie van de Zwitserse regering Fort de Kock verlaten.¹³² Vanuit het oogpunt van het Nederlands-Indische bestuur verliep de internering voorspoedig, de internering besloeg in totaal ongeveer 2500 Duitsers en Duitstaligen.¹³³

Transport en internering

De arrestaties verliepen voorspoedig. De politie wist een groot aantal Duitsers en Duitstaligen op te pakken, waardoor werd voldaan aan één van de wensen van gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer: een snelle internering voordat het brede publiek op de hoogte was van de situatie. Het transport van de geïnterneerde Duitsers naar de verschillende interneringskampen vond plaats onder strenge bewaking van de marechaussee en reguliere KNIL militairen.¹³⁴ De behandeling die de geïnterneerde ontvingen gedurende dit transport kwam overeen met de behandeling van de Indische NSB'ers. Het transport van mannen en vrouwen, zowel oud als jong, en kinderen vond in grote getale plaats door middel van vrachtwagens en onder erbarmelijke omstandigheden.¹³⁵ De autoriteiten en de bewaking maakten geen onderscheid tussen mannen, vrouwen of kinderen wat betreft het transport naar de verscheidene interneringskampen. Gedurende het treintransport zaten de arrestanten bijeengepakt in derde klasse wagons. De bewakers traden bijzonder streng op richting de geïnterneerden. Zo zouden de bewakers tijdens één van de transporten naar Priok een persoon

¹³⁰ H.V. Quispel, *Nederlands-Indië in den Tweeden Wereldoorlog*, 8.

¹³¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 571, Flink, H..

¹³² NIOD, collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no 147, Rapport betreffende de behandeling van geïnterneerde Duitsers en NSB-ers in Nederlandsch-Indië, 1941. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 1050, Rapport van J. Nieuwenhuis over de behandeling van Duitse geïnterneerden en NSB-ers in Nederlands-Indië, 1941.

¹³⁴ NIOD, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 683, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

¹³⁵ NIOD, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 841, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

hebben doodgeschoten, omdat hij een raampje open wilde zetten vanwege de hoge mate van benauwdheid onder de passagiers. Ook enkele andere geïnterneerden hebben deze specifieke reis niet overleefd.¹³⁶ De eindbestemming; de verschillende interneringskampen verspreid over Nederlands-Indië. Om een beeld te schetsen van de omstandigheden waaronder de Duitsers en Duitstaligen waren geïnterneerd, vormen met name de kampen Fort de Kock in de Padangsche Bovenlanden op Sumatra en het eiland Onrust bij Java relevante casussen.

De omstandigheden in deze interneringskampen wat betreft de inrichting en voorzieningen waren vergelijkbaar met die van Ngawi en andere kampen voor Indische NSB'ers. De voorzieningen waren niet toereikend. Zo was het enige meubilair dat de geïnterneerden in Fort de Kock tot hun beschikking hadden een matras. Ook de voedselvoorzieningen waren te vergelijken met die in andere kampen. Het voedsel was van slechte kwaliteit en in kleine aantallen aanwezig. De behandeling die de geïnterneerden van het bewakings- en medische personeel kregen, sloot tevens aan bij de algemene tendens. Het Europese bewakingspersoneel gedroeg zich tegenover de geïnterneerden beneden alle peil, in tegenstelling tot de Indische bewakers.¹³⁷ In Fort de Kock zaten zowel Indische NSB'ers als Duitsers en Duitstaligen geïnterneerd. Het bezoek van de Zwitserse consul-generaal aan Fort de Kock geeft ons hierdoor een unieke gelegenheid om te zien hoe de overheid naar de verschillende groepen keek. In opdracht van het Rode Kruis bracht de consul-generaal gezamenlijk met de heer Kuneman, lid van de Raad van Indië, een bezoek aan het kamp Fort de Kock. Het doel van deze inspectie was om te zien onder welke omstandigheden de geïnterneerden in het kamp verbleven. In hoeverre de autoriteiten verschillend naar de Duitse populatie en de Indische NSB leden, bleek direct uit in hoeverre zij waren toegestaan om met de Zwitserse consul-generaal te communiceren. De Duitsers en Duitstaligen was het enkel toegestaan om vragen van de consul-generaal met ja of nee te beantwoorden. De consul-generaal sprak helemaal niet met leden van de Indische NSB, want 'met honden praat men niet'.¹³⁸ Hoewel de Duitsers tot het land behoorden dat Nederland was binnengevallen, bleken zij ten opzichte van de Indische NSB leden dus een betere positie te hebben. In het vorige hoofdstuk kwam al aan bod dat zowel de autoriteiten als de Nederlandse bevolking de Indische NSB leden als landverraders zagen. Dit aspect komt ook in dit voorbeeld terug.

Wat betreft de omstandigheden en de behandeling van de Duitstaligen in de interneringskampen, verschenen er in de media, en dan met name bij de pers met een Duitse invloed, verhalen over de slechte behandeling van Duitstaligen op het eiland Onrust. In deze gevallen ging het

¹³⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 841, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

¹³⁷ NIOD, collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no 147, Rapport betreffende de behandeling van geïnterneerde Duitsers en NSB-ers in Nederlandsch-Indië, 1941.

¹³⁸ NIOD, collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no 147, Rapport betreffende de behandeling van geïnterneerde Duitsers en NSB-ers in Nederlandsch-Indië, 1941.

voornamelijk over de slechte hygiënische omstandigheden.¹³⁹ Evenals in andere interneringskampen waren de hygiënische omstandigheden op Onrust niet op orde. Men sliep met 75 tot 100 personen in een barak op de grond of op een strozak met minimale toegang tot schoon water of sanitaire voorzieningen.¹⁴⁰ Een gebrek aan schoon water was een probleem dat in meerdere interneringskampen voorkwam. Gezien Onrust een koraaleiland was met een doorsnede van anderhalve kilometer, had dit aspect in vergelijking met andere interneringskampen grotere consequenties op Onrust. Ten gevolge van de omstandigheden ontstond er regelmatig onrust in het kamp. De kampleiding scherpte vanwege deze ongeregelde omstandigheden op 14 mei 1940 de regels in het kamp aan.¹⁴¹ Deze strengere maatregelen leidde de volgende dag gelijk tot twee incidenten met geïnterneerden. Op 15 mei 1940 rond 7.30 in de ochtend klonk er een schot. Een van de bewakers had op Dr. Grzywa geschoten, een Oostenrijker en voormalig officier en chirurg in het KNIL, omdat hij te dicht bij het prikkeldraad, en hiermee bij de omheining van het kamp, was gekomen. Dit incident liep af zonder gewonden. Echter, ongeveer een half uur later, klonk er nog een schot. Dit maal met dodelijk afloop. De Duitser Frühstück, een joodse immigrant, was door een bewaker in zijn rug geschoten nadat ook hij de dicht in de buurt van de omheining kwam.¹⁴² Na het incident dwong de bewaking een geïnterneerde medicus tot het verlenen van medische hulp.¹⁴³ Frühstück bleek echter in zijn hart te zijn geraakt waardoor hij niet te redden was. Naar aanleiding van deze incidenten heeft de kampcommandant greppels late graven, om te voorkomen dat de geïnterneerden in de buurt van de omheining konden komen.¹⁴⁴ Deze gebeurtenissen laten zien dat de bewaking overtredingen niet toleerde op het eiland Onrust en bereid was om geweld toe te passen.

Ten gevolge van de internering van Duitse staatsburgers nam de Duitse regering represaillemaatregelen op het Europese vasteland. De Duitse autoriteiten waren zeer kritisch over de behandeling die Duitsers ontvingen in Nederlands-Indië.¹⁴⁵ Als represaillemaatregel arresteerde de Duitse regering een honderdtal vooraanstaande Nederlanders uit parlementaire, economische en wetenschappelijke kringen, die gezien hun werk ook een betekenis hadden voor Nederlands-Indië. Voorafgaand aan deze maatregel ondernam de Duitse regering pogingen om via de diplomatieke weg

¹³⁹ NIOD, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 841, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

¹⁴⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 4400, Brieven van M. Oosenbrugh uit Interneringskamp Ngawi (4-11-1941) en Wijk aan Zee (26-9-1946) betreffende de internering van NSB'ers in Nederlands-Indië in 1940-1941, met aanvullende opmerkingen, 1941, 1946.

¹⁴¹ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

¹⁴² NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. NIOD 5538, Verslag van H.J. de Vries, in 1940 commandant van het eiland Onrust, over de internering van NSB'ers en Duitsers aldaar in 1940-1941, z.d..

¹⁴³ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

¹⁴⁴ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. NIOD 5538, Verslag van H.J. de Vries, in 1940 commandant van het eiland Onrust, over de internering van NSB'ers en Duitsers aldaar in 1940-1941, z.d..

¹⁴⁵ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 848, Internering.

de situatie van de Duisters in de interneringskampen te verbeteren. De gesprekken met gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer vonden plaats over een periode van vijf maanden.¹⁴⁶ Toen de gesprekken voor Duitsland niet tot de gewenste uitkomst kwamen, greep de Duitse regering onder andere de casus rondom de heer Fröhstück aan om over te gaan op verdergaande represaillemaatregelen.¹⁴⁷ Uiteindelijk interneerde de Duitse regering in Nederland in 1940 ongeveer 800 Nederlanders als represaille voor de behandeling van de Duitsers in Nederlands-Indië. De Duitsers brachten de mannelijke arrestanten over naar Buchenwald en de vijftien vrouwen die waren opgepakt naar Ravensbrück.¹⁴⁸ Het Rode Kruis had voor de geïnterneerden pakketten met onder andere boter, worst, kaas en rookwaar. Daarnaast stond het de geïnterneerden vrij om brieven en pakketten op te sturen.¹⁴⁹ Vanwege de tegenmaatregelen die de Duitse autoriteiten namen, zette de Nederlandse regering in Loden gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer onder druk om de Duitsers vrij laten. De gouverneur-generaal ging hier echter niet op in. Het handelen van de Duitse regering heeft niet direct impact gehad op de situatie van de Duitsers in de interneringskampen. Of de steun die de geïnterneerde Duitsers van de Duitse regering kregen bij heeft gedragen aan een betere mentale gezondheid is niet te achterhalen uit de bronnen. Echter is de ontvangen steun wel een verschil ten opzichte van de geïnterneerde Indische NSB leden. Hun eigen land zag hen als schurken en landverraders.

De van Imhoff

In december 1941 besloot het bestuur in Nederlands-Indië om de Duitse geïnterneerden te verplaatsen naar Bombay, vanwege de oprukkende Japanners. Het daadwerkelijke transport vond in januari 1942 plaats vanuit de haven Sibolga in West-Sumatra.¹⁵⁰ De eerste twee transportschepen bereikte zonder problemen Bombay, het derde schip, de van Imhoff, zou echter nooit aankomen. De Van Imhoff vertrok op 18 januari met 478 geïnterneerde Duitsers en 110 bemanningsleden aan bood.¹⁵¹ De omstandigheden aan bood waren beroerd. Een groot aantal van de Duitsers zat op het tussendeck dat amper 110 centimeter hoog was, daarnaast was er onvoldoende water en een gebrek aan sanitaire voorzieningen.¹⁵² De volgende ochtend om 10 uur wierp een Japans vliegtuig in totaal

¹⁴⁶ NIOD, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 841, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

¹⁴⁷ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

¹⁴⁸ L. de Jong, *De bezetting*, 143.

¹⁴⁹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 846, Internering; Nederlanders in Duitsland.

¹⁵⁰ C. van Heekeren, *Batavia Seint Berlijn*, 102.

¹⁵¹ D.F. van de Pol, *Drs. Van Heekeren over ramp met van Imhoff „Geen opzet dat Duitsers verdronken” boek over episode uit oorlog in Ned.-Indië*, Het Vaderland (23 februari 1967) 11.

¹⁵² W. Oosterbeek, *Verboden! Hoe Nederland 411 Duitsers liet verdrinken*, Reporters Online (6 maart 2017).

vier bommen op de van Imhoff waarna het schip begon te zinken en het om 13 uur slagzij ging.¹⁵³ De volledige Nederlandse bemanning wist ongeschonden het schip te verlaten. Voordat de bemanning het schip verliet zouden zij al het gereedschap overboord hebben gegooid en de pompen hebben vernield.¹⁵⁴ Van de 478 Duitsers wisten uiteindelijk 67 het schip veilig te verlaten, 65 van hen kwamen uiteindelijk op 23 januari aan op het eiland Nias. Hun vrijheid was van korte duur want op 24 januari interneerde de Nederlanders hen vlak bij Goegong Sitoli op Nias. Pogingen om de overige 411 Duitse drenkelingen te redden, zowel met schepen als vliegtuigen, hadden geen resultaat.

Het zinken van de Imhoff wordt gezien als één van de grootste rampen uit de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië. Tot op heden is nog onbekend wat er exact is voorgevallen, in hoeverre de kapitein van de Imhoff aansprakelijk kan worden gehouden voor het lot van 411 Duitsers en of de reddingsmissies achteraf inderdaad niet uitvoerbaar waren. In de loop der jaren zijn er geruchten ontstaan dat de Nederlandse regering het order zou hebben gegeven om geen Duitsers te redden.¹⁵⁵ Hoewel deze gebeurtenis buiten de in deze studie afgebakende periode valt is het belangrijk om te noemen. De gebeurtenissen rondom het zinken, de omstandigheden op de van Imhoff en de mislukte reddingspogingen, laten zien hoe de Nederlanders naar de Duitsers keken. Duitsers waren tweederangs en werden tijdens deze tragische gebeurtenis niet gezien als prioriteit om te redden. In 2022 is het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in opdracht van de Nederlandse regering begonnen met het van Imhoff-onderzoek met als doel om een beter beeld te schetsen van de ramp en de Duitse internering, ook de rol van de Nederlandse staat wordt onderzocht. De verwachting is dat de resultaten in 2024 worden gepresenteerd.

De internering van de Duitsers en andere Duitstaligen is complexer ten opzichte van de Indische NSB. De Duitse taal komt veelvuldig voor in Europa, waardoor meerdere nationaliteiten onder de aandacht kwamen bij de autoriteiten. De neutrale status van de Zwitsers kon in dit geval voor diplomatieke problemen zorgen, zoals het geval was bij de internering van de heer Sommerhaller. Daarnaast gaat het bij de personen die zijn geïnterneerde grotendeels om burgers van een andere mogendheid. Het is interessant om te zien hoe de autoriteiten de Duitsers behandelde, als burgers zijnde van het land waar Nederland mee in oorlog was. Gezien de oplopende dreiging afkomstig van Duitsland hield de Nederlands-Indische politie en marine al langere tijd personen en schepen in de gaten die in verband stonden met Duitsland. In het geval van de Indische NSB paste de autoriteiten dit beleid enkel toe op personen. Wat betreft de arrestaties en internering zijn er veel overeenkomsten te zien met de

¹⁵³ K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1987) 645-647.

¹⁵⁴ Auteur onbekend, 'De ondergang van de "van Imhoff"', *Moesson* (15 augustus 1980) 29.

¹⁵⁵ D.F. van de Pol, *Drs. Van Heekeren over ramp met van Imhoff „Geen opzet dat Duitsers verdronken” boek over episode uit oorlog in Ned.-Indië*, Het Vaderland (23 februari 1967) 11.

Indische NSB, hoewel de bronnen positiever spreken over de Duitsers ten opzicht van de NSB. Bewaking trad zeer streng op tijdens het transport en internering. Daarnaast waren de omstandigheden goed vergelijkbaar met die van de Indische NSB. Een verschil waren echter de gevolgen op het internationale toneel. De internering van Duitsers resulteerde in negatieve rapportages in buitenlandse, aan Duitsland gelieerde pers en wakkerde represaillemaatregelen van Duitsland aan. In het volgende en laatste hoofdstuk komen de geïnterneerde vrouwen en kinderen aan bod. Deze benadering kan een interessant perspectief bieden op de vergelijking gezien het over een andere groep, op basis van geslacht en leeftijd, binnen dezelfde populatie gaat.

Hoofdstuk 4 - De internering van de vrouwen en kinderen

De mannelijke leden van de Indische NSB en de mannelijke Duitstaligen ondervonden grote gevolgen van de internering. Echter ontkwamen de gezinnen van deze twee groepen ook niet aan maatregelen. Vanwege familiale banden vertrouwde de samenleving deze groep niet meer en zette hen neer als paria's. Dit wantrouwen lag ten grondslag aan de internering van deze gezinnen. Het was voor deze groep lastig om actief onderdeel te blijven van de maatschappij, zij kwamen in een onveilige situatie terecht. Vanuit deze optiek is het mogelijk om de internering van de vrouwen en kinderen te zien als een middel om hen te beschermen tegen de gevolgen van de oorlog, waaronder de verslechterende sociale situatie van deze groep. Dit hoofdstuk gaat in op de internering van de vrouwen en kinderen en de omstandigheden in het kamp Banjoe Biroe, om zo een vergelijking te kunnen maken met de omstandigheden waarin de mannelijke geïnterneerden zich bevonden. In dit hoofdstuk wordt er geen verschil gemaakt tussen de groep gelieerd aan de Indische NSB en aan de Duitstaligen. Deze keuze is gemaakt omdat het om een relatief kleine groep gaat. Tevens komt de internering van de vrouwen en kinderen bijna niet aan bod in de secundaire bronnen en ook de primaire bronnen zijn beperkt. Hierdoor is het niet mogelijk om een uitgebreide casusbeschrijving te maken van zowel de vrouwen van Indische NSB'ers als de vrouwen van Duitstaligen. Door de ervaringen van beide groepen samen te voegen is het mogelijk om een beeld te scheppen van de omstandigheden waaronder de vrouwen en kinderen als homogene groep zijn geïnterneerd. Daarnaast biedt dit de mogelijkheid om de situatie van de mannen af te zetten tegen de internering van de vrouwen en kinderen.

Internering

Evenals in bij de mannen begon de internering van de vrouwen en kinderen op 10 mei 1940. De basis voor de internering van deze groep is onder drie categorieën onder te verdelen; staatsgevaarlijkheid, sociaal en economisch. Staatsgevaarlijkheid was de hoofdreden voor de internering van de mannelijke Indische NSB'ers en Duitstaligen. In het geval van de vrouwen zijn er ook verscheidene individuen geïnterneerd op basis van de verdenking dat zij een gevaar vormden voor de maatschappij en Nederlands-Indië als geheel. De internering van Barones van Oertzen is hier een goed voorbeeld van. De overheid verdacht haar van spionage voor vijandelijke partijen waarna zij is geïnterneerd.¹⁵⁶ Door

¹⁵⁶ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22, Parlementaire Enquêtecommissie: verslag verhoor Jhr. van Starckenborgh dd. 18-10-1948.

het interneren van het mannelijke gezinslid wantrouwde de gemeenschap de achtergebleven personen. Sociale interactie was nog nauwelijks aanwezig. Handelaren wilden geen zaken meer doen met deze gezinnen en het gebeurde ook dat zij geweerd werden van openbare plaatsen als scholen en pleinen.¹⁵⁷ Deze reden, op basis van een sociale motivatie, was de voornaamste oorzaak voor de internering van deze groep, de negatieve verandering die plaatsvond ten aanzien van hun positie in de maatschappij. De maatschappij accepteerde hen ten gevolge van de oorlog niet meer als volwaardig lid van de samenleving. Dit leidde voor deze vrouwen en kinderen tot een onveilige situatie, daarnaast was het door de maatregelen voor deze groep moeilijk geworden om een kwalitatief goed bestaan te onderhouden.¹⁵⁸ De derde reden tot internering was van economische aard. De heer Kuneman, lid van de Raad van Indië en verantwoordelijk voor de vrouwenkampen, beargumenteerde dat vrouwen in vrijheid de staat meer geld zouden kosten dan de vrouwen die in de verschillende beschermingskampen zaten. Omdat de kostwinner van het gezin was geïnterneerd, moesten de vrouwen die in vrijheid verbleven daggeld ontvangen vanuit de autoriteiten. Deze reden tot internering is door Tjarda van Starckenborgh Stachhouwer geblokkeerd, omdat hij het verkeerd vond om vrouwen op grond van dit standpunt te interneren.¹⁵⁹ In hoeverre er daadwerkelijk geen vrouwen zijn geïnterneerd vanwege deze reden is niet te achterhalen. Uit deze redenen tot internering is op te maken dat de autoriteiten de vrouwen en kinderen als een minder groot gevaar zagen dan de mannen. Ten gevolge van deze redenen tot internering zijn dan ook niet alle vrouwen en kinderen geïnterneerd. Het verschil tussen de mannen en vrouwen hier is dat wanneer mannen niet zijn opgepakt zij niet in beeld waren bij de autoriteiten. Of, in het geval van de Duitstaligen, doordat dat zij Zwitser waren. In de vrouwelijke populatie waren er gevallen van vrouwen die in de maatschappij konden blijven functioneren, ondanks dat zij een relatie hadden met iemand die was geïnterneerd. Wanneer zij geen dreiging vormden voor de maatschappij of de maatschappij niet voor hen konden zij in vrijheid blijven leven.¹⁶⁰

Op 10 mei 1940 trok de inheemse politie van huis naar huis om zowel de mannen als de eerste vrouwen en kinderen te interneren.¹⁶¹ In tegenstelling tot wat bij de mannelijke arrestanten het geval was besloeg de internering van de vrouwen en kinderen een langere periode. Omdat dit niet altijd direct noodzakelijk was. Wanneer een gezin een gevaar begon te vormen voor de maatschappij of het voor een vrouw met kinderen niet meer veilig was om in de samenleving te verblijven plaatste de autoriteiten hen over naar een beschermings- of interneringskamp. Dit kon ook nog enkele maanden

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22, Parlementaire Enquêtecommissie: verslag verhoor Jhr. van Starckenborgh dd. 18-10-1948.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 16

na het uitbreken van de oorlog gebeuren.¹⁶² Daarnaast ondervonden niet alle gezinnen direct gevolgen van de internering van het mannelijke gezinslid. Echter was het vanwege het wegvallen van de man als kostwinner in de meeste gevallen slechts een kwestie van tijd voordat de achtergebleven vrouwen en kinderen de gevolgen ondervonden. Doordat de inkomsten van de man wegvielen ging de kwaliteit van leven aanzienlijk achteruit voor de achtergebleven gezinsleden. Dit resulteerde over het algemeen in een ongezonde en onverzorgde levensstijl. Het feit dat leveranciers en winkeleigenaren geen zaken meer wilden en mochten doen met de gezinnen van geïnterneerden versterkte een achteruitgang in kwaliteit van leven.¹⁶³ Het wegvallen van inkomen en gelimiteerde deelname aan de markt zijn duidelijke economische en sociale gevolgen waar de achtergebleven vrouwen en kinderen onder leden.

Buiten het economische circuit waren de sociale gevolgen ook zichtbaar. Ten eerste in het schoolsysteem. Afhankelijk van het district mochten kinderen niet meer deelnemen aan het onderwijs en moesten zij de school verlaten. In de gevallen waar het schoolbestuur deze kinderen niet van school stuurde, was het kinderen van een geïnterneerde ouder niet meer toegestaan om de lessen gezamenlijk met de andere kinderen te volgen. Ook mochten zij niet meer deelnemen aan vieringen en andere activiteiten zoals Sinterklaas. Ten tweede was het voor deze kinderen, en vrouwen, niet meer toegestaan om gebruik te maken van openbare plaatsen als speelplaatsen en zwembaden. Door deze maatregelen kwamen zij in een sociaal isolement terecht.¹⁶⁴ Een derde sociaaleconomisch gevolg waar deze groep aan blootgesteld was kwam vanuit het parket. Ambtenaren van het parket oefende grote druk uit op de vrouwen om zich te laten scheiden van hun geïnterneerde mannen, wat tot gevolg had dat na de scheiding de vader de voogdijrechten van zijn kinderen verloor. Dit had vaak als resultaat de autoriteiten de kinderen uit huis plaatste, omdat er onvoldoende inkomen, stabiliteit en zekerheid was om het kind alleen bij zijn moeder te laten wonen. Ten gevolge hiervan kwamen deze kinderen in een weeshuis terecht.¹⁶⁵ Het is duidelijk dat de samenleving de vrouwen en kinderen van geïnterneerde personen niet meer wilde accepteren en hen op een groot aantal vlakken tegenwerkte, waardoor zij in een sociaal en economisch isolement terecht kwamen. De politie pakte deze gezinnen op en interneerde hen in beschermingskampen ofwel interneringskampen wanneer de situatie voor de gezinnen onveilig werd.

¹⁶² NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 10.

¹⁶³ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22, Parlementaire Enquêtecommissie: verslag verhoor Jhr. van Starckenborgh dd. 18-10-1948.

¹⁶⁴ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

¹⁶⁵ Ibidem.

De interneringskampen

De onderstaande situatieschets is grotendeels gebaseerd op de ervaringen van mevrouw Oosenbrugh die vanwege haar banden met de Indische NSB slachtoffer was van de internering. Zij heeft op basis van haar eigen ervaringen en op die van andere een memorandum geschreven over de internering en de situatie in het vrouwenkamp Banjoe Biroe. Banjoe Biroe was één van de zeven interneringskampen in Nederlands-Indië gericht op vrouwen en kinderen. Naast Banjoe Biroe waren er nog de kampen Salatiga, Soekaboemi, Tjibadak, Sundaglaja, Taroetoeng en Raja bei Brastagi.¹⁶⁶ De onderstaande sectie besteedt met name aandacht aan de situatie in Banjoe Biroe en wat vrouwen moesten doorstaan voordat zij in dit kamp terecht kwamen.

Voor mevrouw Oosenbrugh begon de internering op 18 mei 1940. Om half vier in de middag arresteerde de politie haar met in totaal elf andere vrouwen, waarna zij zich onder het toezicht van mannelijke politie moesten omkleden. De politie transporteerde de vrouwen naar een politiekantoor, waar de politie hen in twee kamers met kale veldbedden en onvoldoende zitgelegenheid onderbracht. Na drie dagen in deze omstandigheden met slecht eten te hebben geleefd, transporteerde het KNIL mevrouw Oosenbrugh en haar medegeïnterneerden per geblindeerde trein met zware militaire bewaking naar Magelang. Hier bracht het KNIL hen onder in het militaire hospitaal, de groep van mevrouw Ooseburgh werd samengevoegd met een groot aantal andere vrouwen en kinderen, zowel Duitstaligen als gelieerde aan de Indische NSB.¹⁶⁷ Veel van deze vrouwen en kinderen waren al in de periode tussen 10 mei en 18 mei geïnterneerd, wat goed laat zien dat deze internering gespreid plaatsvond.¹⁶⁸ De omstandigheden waaronder deze grote groep van vrouwen en kinderen verbleef waren slecht. Het eten en drinken was van ondermaatse kwaliteit en het KNIL nam veel eigendommen, waaronder juwelen, in beslag.¹⁶⁹ Het enige moment dat de gevangenen naar buiten mochten, was gedurende het luchtrondje dat twee keer per dag plaatsvond. Tevens was de medische behandeling niet op orde. Hoewel elke gevangene in de polikliniek op gesprek kon, gebeurde dit zonder enige vorm van privacy en behandelde de arts niet altijd alle kwalen. Het ging hier om, zwangeren, vrouwen, kinderen, baby's en bejaarden.

De groep van mevrouw Oosenbrugh verbleef in totaal zeven dagen in het militair hospitaal in Magelang, waarna het KNIL de gevangenen op 28 mei getransporteerde naar Banjoe Biroe.¹⁷⁰ Ook dit transport vond plaats onder zware militaire bewaking. Dat de gezondheid van de gevangenen niet de

¹⁶⁶ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 4404, Rapporten van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken over de toestand van geïnterneerde Duitsers in Nederlands-Indië per oktober 1940 en maart 1941, 1940-1942.

¹⁶⁷ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

¹⁶⁸ Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 16

¹⁶⁹ *Ibidem*, 16-17.

¹⁷⁰ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

hoogste prioriteit genoot, blijkt uit de omstandigheden waaronder mevrouw van Heck het transport moest ondergaan. Mevrouw van Heck had al enige tijd last van een interne zwelling en kreeg vlak voor het transport naar Banjoe Biroe een ernstige bloeding. De militair arts ter plaatse zag echter geen reden om haar niet mee te nemen op het transport. Het gevolg hiervan was dat mevrouw van Heck gedurende de 1,5 uur durende reis nog een ernstige bloeding kreeg en niet meer in staat was om te zitten of te staan.¹⁷¹ In totaal transporteerde het KNIL 340 vrouwen en 100 kinderen van Magelang naar Banjoe Biroe in bussen. Voor en achter elke bus reden gewapende militairen, ook in de bussen waren militairen aanwezig.¹⁷² Dit laat zien dat ondanks het om vrouwen en kinderen ging de autoriteiten genoeg dreiging in deze groep zagen om militaire escortes mee te sturen. Het is verwonderlijk omdat deze dreiging niet direct uit de bronnen te halen is, volgens de bronnen was de veiligheid van deze groep een belangrijke reden tot internering. Echter was de behandeling van deze groep ten opzichte van de mannen hetzelfde. Ook de mannen stonden gedurende een transport constant onder het toezicht van bewapende militairen.

Bij aankomst in Banjoe Biroe inspecteerde de bewaking alle geïnterneerde, waarbij de geïnterneerden zich volledig uit moest kleden. Daarnaast kreeg elke geïnterneerde een injectie tegen cholera en tyfus. Evenals de kampen waar de mannelijke geïnterneerden in verbleven waren de omstandigheden in Banjoe Biroe slecht. Het interneringskamp bestond uit drie stenen barakken met ieder vier zalen. Deze zalen hadden geen plafonds waardoor onder andere vleermuizen en ongedierte vrij toegang hadden tot de slaapruintes. De sanitaire voorzieningen bestonden uit vijf geulen in de grond zonder enige beschutting. Weliswaar kreeg elke geïnterneerde een strozak om op te slapen, maar vanwege de hoge vochtigheid was het stro nat en zat alles onder de schimmel.¹⁷³ Ook medisch gezien waren de zaken niet op orde in Banjoe Biroe. Bij aankomst in Banjoe Biroe verbood mevrouw van Hemert, de hoofdbewaakster van Banjoe Biroe, de andere gevangenen om mevrouw van Heck te helpen. Enkele inheemse soldaten hielpen haar naar één van de slaapzalen, waar ze op de grond werd gelegd. Mevrouw van Heck kreeg echter geen medische hulp van het personeel, totdat de administrateur de lokale arts erop wees dat hij de zieken moest helpen. Pas hierna verplaatsten de bewakers mevrouw van Heck naar de ziekenboeg.¹⁷⁴ De omstandigheden en het eten waren echter niet bevorderlijk voor het herstel van mevrouw Heck. Het eten dat de geïnterneerden kregen was slecht, het stonk en zat vol met ongedierte.¹⁷⁵

Veel vrouwen waren niet geïnterneerd omdat zij een gevaar vormden voor de maatschappij. Echter werden zij evenals de mannen in slechte omstandigheden gehuisvest en ondermaats

¹⁷¹ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

¹⁷² Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 16.

¹⁷³ *Ibidem*, 16.

¹⁷⁴ NIOD, collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46, Oosenbrugh, W..

¹⁷⁵ Stulemeyer, *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946*, 16-18.

behandeld. Een van de aspecten die een deel van de omstandigheden verklaart, of in elk geval de huisvesting en de toestand van de kampen, is ook terug te zien bij de internering van de mannen. Dit aspect is het feit dat de overgrote meerderheid van de interneringskampen niet geschikt was voor de opvang van dit aantal mensen. Daarnaast waren de autoriteiten, ondanks de uitvoerige voorbereidingen op de internering, niet klaar om deze groep op een fatsoenlijk wijze te huisvesten. Zoals uit de omstandigheden in de kampen blijkt. Ook het moment dat de verhoren begonnen draagt bij aan dit beeld. De verhoren van de vrouwen in Banjoe Biroe begon pas in november 1940, een half jaar na het begin van de internering.¹⁷⁶

De volgende casus is op basis van de ervaringen van het gezin Brulez. Mevrouw A.M.H. Brulez was als Duitse geboren met de achternaam Schüller. Door haar huwelijk met F.F.J. Brulez kreeg zij de Belgische nationaliteit en tevens de achternaam Brulez. In deze situatie gaat het dus om iemand die de Duitse nationaliteit had, maar deze heeft opgegeven ten behoeve van de Belgische nationaliteit. Ondanks dit gegeven arresteerde de politie mevrouw Brulez op 15 mei 1940 samen met haar zoon. Haar man, Belgisch van geboorte, overkwam hetzelfde lot. Op het moment dat de oorlog uitbrak ontsloeg de PTT hem na twintig jaar trouwe dienst als hoofdingenieur, waarna de autoriteiten hem interneerde in de Allasvalei. Mevrouw Brulez kwam samen met haar jongste zoon, Herman van tien jaar oud, terecht in het beschermingskamp Tjibadak. Alleen Herman, het jongste kind, verbleef met zijn moeder in Tjibadak. De overige kinderen verbleven buiten de kampen. Ingeborg was met haar negentien jaar de oudste en droeg de verantwoordelijkheid voor haar twee broertjes, Karel van achttien jaar oud en Klaus van zestien. Zij woonden bij hun voogdes en hoewel in andere bronnen is omschreven dat schoolbesturen kinderen van geïnterneerde ouders van school weerden, lijkt het dat zij meer mogelijkheden hadden: 'ook al doet onze voogdes alles, wat in haar macht lig, om ons lot dragelijk te maken, toch missen wij onze ouders zeer, juist in deze tijd van examens en beroepskeuze'.¹⁷⁷ Dit citaat wekt de indruk dat zij wel de mogelijkheid hadden om naar school te gaan, examens te maken en zich verder te ontwikkelen. Daarnaast ontvingen zij per 10 maart 1941 een onderstand bij besluit van de Directeur van Financiën, gezien het gebrek aan inkomsten doordat beide ouders waren geïnterneerd. Een belangrijk detail bij deze situatie is dat zij alle drie een Belgisch paspoort hadden dankzij de nationaliteit van hun vader. Dit geeft aan dat niet iedereen blootgesteld was aan dezelfde behandeling en het lijkt dat er ruimte is geweest voor uiteenlopend beleid op dit gebied.

¹⁷⁶ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 2 deel VI-XIV Hoofdstuk 11.

¹⁷⁷ Privécollectie, onderwerp: vrijlating uit Internering van Mevr. A.M.H. Brulez, Referte: Request van Mevr. Brulez uit het kamp te Soekaboemi persoonlijk bezoek van minderjarige dochter Inge Brulez op 7 maart l.l. aan het Dep. Van Justitie te Batavia, Bandoeng, 28 april 1941.

Wat betreft beleid en de definitie van internering is de situatie van mevrouw Brulez en Herman interessant. Op 28 april 1941 schreven de kinderen Ingeborg, Karel en Klaus een brief aan de Procureur-Generaal van het Hooggerechtshof, met daarin de vraag om de vrijlating van hun moeder en jongste broer in overweging te nemen. In deze situatie gaat het om een verzoek tot vrijlating wat impliceert dat het gaat om het onvrijwillig vasthouden van iemand. Mevrouw Brulez heeft op een later moment, 2 augustus 1941, tevens een verzoekschrift naar de gouverneur-generaal gezonden waarop de volgende respons kwam:

Naar aanleiding van uw verzoekschrift aan de Gouverneur-Generaal van 2 augustus 1941 deel ik U mede, dat geen termen aanwezig zijn Uw verblijf in het beschermingskamp te Tjibadak. U schrijft ten onrechte over een interneering, hetgeen U moge blijken uit het feit, dat het U vrijstaat Ned.Indië te verlaten, hetgeen in het geval van interneering niet zo zou zijn.¹⁷⁸

In dit citaat vallen twee aspecten op. Ten eerste zou mevrouw Brulez ten onrechte spreken van een internering. Dit insinueert dat mevrouw Brulez vrij was om het kamp te verlaten en daarnaast dat zij nooit is geïnterneerd. Ten tweede benoemt de schrijver dat mevrouw Brulez vrij is om Nederlands-Indië te verlaten, indien zij dat wil. Echter waren zowel mevrouw Brulez als haar kinderen in de veronderstelling dat het ging om een internering, of in elk geval om een onvrijwillige opsluiting. Wat de indruk wekt dat er een discrepantie was tussen het beleid en de uitvoering hiervan. Daarnaast had mevrouw Brulez een verzoek ingediend om in aanmerking te komen voor gezinsinternering in het kamp Salatiga, maar zij ontving hier geen gehoor op.¹⁷⁹

In de bronnen afkomstig van de familie Brulez komt naar voren dat er regelingen van kracht waren waardoor het mogelijk was voor vrouwen en kinderen om in de loop van de oorlog Nederlands-Indië te verlaten. Het was de wens vanuit de Duitse Rijk dat het Nederlands-Indische bestuur niet alleen de Duitse vrouwen en kinderen vrijliet, maar ook de mannen en dat zij bovendien weer terug konden keren in de Nederlands-Indische maatschappij. Volgens gouverneur-generaal van Starkenborgh Stachouwer was dit niet mogelijk. Voor zowel de Duitse mannen als vrouwen was het gevaarlijk om hen weer terug te plaatsen in de maatschappij, vanwege het algemene sentiment dat richting hen heerste. Gezien deze situatie stelde het Nederlands-Indische bestuur beleid op wat het voor een deel van de geïnterneerden mogelijk maakte om Nederlands-Indië te verlaten. In het geval van de vrouwen achtte de Nederlands-Indische overheid het niet gevaarlijk om hen te laten vertrekken naar het buitenland. Het vermoeden was dat zij in het buitenland geen dreiging konden vormen voor

¹⁷⁸ Privécollectie, Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, Parket van den Gouverneur-Generaal, No.1679/J.U., Batavia (centrum) 4 september 1941.

¹⁷⁹ Ibidem.

Nederland en Nederlands-Indië. Niet alleen was het vermoeden dat de vrouwen geen gevaar zouden vormen in het buitenland, sterker nog, volgens gouverneur-generaal van Starckenborgh Stachouwer was geen reden meer aanwezig om de vrouwen vast te houden.¹⁸⁰ Het volk reageerde woedend op de vrijlating van deze 'wifjesratten', omdat de angst bestond dat zij in het buitenland kwaad zouden spreken over Nederlands-Indië.¹⁸¹ Er is in elk geval één voorbeeld beschikbaar waaruit blijkt dat dit inderdaad het geval was. Twee Duitse vrouwen, Elly Wickom en Marga Carstens, waren na hun aankomst in Japan geïnterviewd voor *The Osaka Mainichi*. In dit interview gingen zij in op de slechte behandeling van de geïnterneerden en de gevolgen die de geïnterneerden ondervonden van onder andere de slechte voeding.¹⁸² Voor vrouwen van Duitse afkomst waren speciale transporten naar het buitenland geregeld, maar zoals hierboven beschreven waren mevrouw Brulez en haar kinderen officieel Belgisch en niet Duits. Dit hield in dat zij voor een reis naar het buitenland alle kosten zelf moesten betalen.¹⁸³ Deze casus laat zien dat het beleid in Nederlands-Indië ten aanzien van de internering niet waterdicht was en ruimte had voor interpretatie. Het gezin Brulez is op 15 mei 1940 gedeeltelijk geïnterneerd gezien de Duitse wortels van mevrouw Brulez wat achteraf officieel geen internering bleek te zijn. Ondanks dat zij was opgepakt viel zij niet onder de regeling waarmee Duitse vrouwen Nederlands-Indië konden verlaten.

Gezinsinternering

Het laatste aspect van de internering is de gezinsinternering. Zoals hierboven al is genoemd, had mevrouw Brulez bij de autoriteiten een verzoek ingediend voor gezinsinternering zodat zij, haar man en hun kinderen samen konden zijn.¹⁸⁴ Vanaf oktober 1941 begonnen de autoriteiten als proef met deze vorm van interneren in Salatiga.¹⁸⁵ Gezinnen die hiervoor in aanmerking wilden komen moesten een verzoek indienen bij de Procureur Generaal. Daarbij was het noodzakelijk dat beide echtgenoten hiermee instemden, er mocht geen sprake zijn van dwang in wat voor vorm dan ook. Als de autoriteiten een gezin selecteerde voor gezinsinternering was dit voor een periode van minimaal zes maanden. De gezinsinternering betekende dat wanneer de vrouw en kinderen nog in vrijheid verkeerde zij voor een periode hun vrijheid op moesten geven. Gedurende deze periode kregen de gezinnen op basis van het

¹⁸⁰ NL-HaNA, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 2.21.183.83, inv.nr. 6 doc 22, Parlementaire Enquêtecommissie: verslag verhoor Jhr. van Starckenborgh dd. 18-10-1948.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² NIOD, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 683, Internering; Duitsers in Ned-Indië.

¹⁸³ Privécollectie, onderwerp: vrijlating uit Internering van Mevr. A.M.H. Brulez, Referte: Request van Mevr. Brulez uit het kamp te Soekaboemi persoonlijk bezoek van minderjarige dochter Inge Brulez op 7 maart l.l. aan het Dep. Van Justitie te Batavia, Bandoeng, 28 april 1941.

¹⁸⁴ Privécollectie, onderwerp: vrijlating uit Internering van Mevr. A.M.H. Brulez.

¹⁸⁵ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7595, Bekendmakingen, namenlijsten en correspondentie van de kampleiding van het NSB-interneringskamp Ngawi, 1941.

aantal kinderen een bepaald aantal kamers toegewezen, welke zij, na goedkeuring, mochten inrichten met eigen meubilair. De kampen hadden het karakter van een beschermingskamp, maar veel maatregelen kwamen overeen met Ngawi.¹⁸⁶

In de kampen voor gezinsinternering was er sprake van zware censuur op brieven, kranten, radio en andere communicatiemiddelen. Het was verboden om het kamp te verlaten en het was verplicht om arbeid als huishoudelijke en administratieve taken te verrichten. Tevens waren de geïnterneerden zelf verantwoordelijk voor de kantine, andere openbare ruimtes, medische verzorging en algemeen onderhoud. In feite was het kamp geconstrueerd als een afgesloten gemeenschap. Zij het niet dat het kamp onder leiding stond van officieren van het Leger des Heils, de mannen kampkleding moesten dragen en de financiën van gezinnen verbonden waren aan zakgeld. Mannen, vrouwen en kinderen van twaalf jaar en ouder kregen f0,10 per dag als zakgeld. Het was mogelijk om dit bedrag per week aan te vullen met f2,50 uit eigen fondsen. De geïnterneerden konden dit geld uitgeven bij de kantine in het kamp of via de kampbeheerder inkopen buiten het kamp doen.¹⁸⁷

Dat de autoriteiten deze vorm van internering invoerde laat zien dat in hun ogen de geïnterneerden een minder groot gevaar vormden dan in eerste instantie gedacht. Het is belangrijk om te beseffen dat het heil wel nog om een internering ging, de geïnterneerden hadden binnen het kamp niet alle vrijheid. Wat betreft orde en rust waren er strenge regels en de gezinnen moesten zich aan de kampregels houden. Bij ernstige overtredingen zoals weerspanning, verzet tegen het regime van het kamp of het verwekken van onrust kon de gezinsinternering per direct worden stopgezet en zou het gezin weer terug gaan naar gescheiden internering.¹⁸⁸

In het geval van de internering van vrouwen en kinderen is te zien dat de behandeling die zij ontvingen ongeveer gelijkstaat aan de behandeling van de mannelijke geïnterneerden. Een verschil is dat vrouwen en kinderen om drie verschillende redenen konden worden geïnterneerd: mogelijke staatsgevaarlijkheid, de sociale status van het gezin en de financiële consequenties voor de staat. Bij de internering van de mannen speelde voornamelijk het staatsgevaarlijke aspect een grote rol. Binnen de groep van vrouwen en kinderen zitten verschillen in de mate van restricties. Een deel van de kinderen werd volledig uitgesloten van sociale activiteiten en het schoolsysteem terwijl onder andere de kinderen Brulez wel nog in staat waren om onderwijs te volgen. Het interessante is dat de internering door de autoriteiten niet direct als internering werd gezien zoals blijkt uit de briefwisseling tussen mevrouw Brulez en het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië. In dit geval wordt er gesproken

¹⁸⁶ NIOD, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7595, Bekendmakingen, namenlijsten en correspondentie van de kampleiding van het NSB-interneringskamp Ngawi, 1941.

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Ibidem.

van een vrijwillig verblijf in het beschermingskamp Tjibadak en dat zij vrij was om Nederlands-Indië te verlaten. Op dit vlak is de houding van de autoriteiten naar de geïnterneerden anders dan in het geval van de mannelijke geïnterneerden.

Conclusie

Dit onderzoek heeft tot doel om een beter beeld te schetsen van het Nederlands-Indische interneringsbeleid ten aanzien van mannelijke Indische NSB'ers, mannelijk Duitstaligen en hun directe families. Mede door vergelijkend onderzoek naar de behandeling van de verschillende groeperingen ontstaat een duidelijker beeld van de omstandigheden waarin de verschillende groepen verkeerden in de interneringskampen, onder het bewind van het Nederlands-Indisch bestuur tussen 10 mei 1940 en 8 december 1941. Alhoewel er al er al gepubliceerde werken zijn die ingaan op bepaalde aspecten van de situatie van de Indische NSB en Duitstaligen in Nederlands-Indië, is dit de eerste keer dat er een onderzoek is gedaan die de verschillende groepen bespreekt en met elkaar vergelijkt in de context van de internering. Om een duidelijk beeld te schetsen van de internering zijn de omstandigheden van de internering gedurende vier hoofdstukken aan bod gekomen, waarbij er aandacht is besteedt aan de drie verschillende groepen. De resultaten van deze hoofdstukken dragen bij aan het behandelen van de onderzoeksvraag: Wat waren de omstandigheden waaronder leden en veronderstelde leden van de Indische NSB, Duitstaligen en hun vrouwen en kinderen in de interneringsperiode onder Nederlands bewind in de periode 10 mei 1940 tot 8 december 1941 waren geïnterneerd en wat waren de verschillen en overeenkomsten in de internering van deze groepen?

Op basis van de bevindingen is het mogelijk om de groepen via twee wegen te vergelijken binnen de overkoepelende situatie van de internering. Ten eerste, een vergelijking binnen de mannelijke populatie; de Indische NSB en de Duitstaligen. Deze twee groepen vormden het grootste deel van de populatie in de verschillende interneringskampen. Daarnaast, gaat het hier om een vergelijking binnen het mannelijke deel van de geïnterneerden. Ten tweede, is het mogelijk om een vergelijking te trekken tussen de mannelijke populatie en de vrouwen en kinderen. Deze twee vergelijkingen vormen een goede basis voor het beantwoorden van het tweede deel van de onderzoeksvraag.

In het eerste hoofdstuk zijn de omstandigheden beschreven waaronder de autoriteiten de geïnterneerden vasthielden. Om een generiek beeld te schetsen van de situatie in de kampen is het interneringskamp Ngawi gebruikt. Hoewel uit de situatieschetsen in de opvolgende hoofdstukken blijkt dat de situatie in Ngawi overeenkomt met die in de andere internerings- en beschermingskampen, moet er wel rekening worden gehouden dat het KNIL Ngawi met name gebruikte voor het interneren van mannelijke Indische NSB'ers. Echter, is wel te concluderen dat wanneer er enkel gekeken wordt naar de leefomstandigheden in de interneringskampen deze grotendeels overeenkomen. Met name in de eerste weken tot maanden van de internering waren de kampen niet ingericht voor de internering van grote groepen. De faciliteiten waren niet in orde, het voedsel was slecht en de medische verzorging ondermaats. De kleine verschillen die er waren beperken zich met name tot het

formaat van de barakken en in hoeverre er meubilair aanwezig was. Dit verschilde echter per kamp en stond los van de groep die er geïnterneerd was.

Kijkende naar de internering van de Indische NSB leden en de groep Duitstaligen, exclusief de Zwitserse populatie, is de conclusie dat de autoriteiten hen in grote lijnen op dezelfde wijze behandelde. Beide groepen zijn geïnterneerd op basis van het idee dat zij een gevaar vormden voor de maatschappij in verband met de gebeurtenissen in Europa. In het geval van de Duitsers en Duitstaligen was dit vanwege de Duitse inval in Nederland. De Nederlandse overheid verdacht de NSB in Nederland ervan Duitsland te hebben geholpen bij inname van Nederland. Op grond hiervan zag het bestuur in Nederlands-Indië de Indische NSB als een gevaar voor de maatschappij. In de kampen zien we dat de behandeling van de Duitstaligen en de Indische NSB leden in feite hetzelfde was. Een verschil is echter hoe de bevolking naar de Indische NSB en de Duitstaligen keek. De maatschappij zag de Duitsers en andere Duitstaligen gezien de situatie als staatsvijanden. De Indische NSB kreeg hetzelfde stempel vanwege de nauwe banden met de NSB in Nederland, maar het beeld van de Indische NSB was negatiever. Vanwege de beschuldigingen naar de Nederlandse NSB van collaboratie met de Duitsers, ontstond hetzelfde beeld van verraad over de Indische NSB. Omdat het ledenbestand van de Indische NSB grotendeels bestond uit Nederlanders of Indo-Europeanen kregen zij het stempel 'landverrader', zij zouden zich immers tegen hun eigen land hebben gekeerd. Volgens de bronnen zorgde dit verschil niet voor andere omstandigheden in de kampen voor de Indische NSB'ers ten opzichte van de Duitstaligen. Wel is er sprake van een verschil in omgangsvormen, zoals naar voren kwam bij het transport naar Onrust en het bezoek van de Zwitserse consul generaal aan het kamp Fort de Kock. In tegenstelling tot de leden van de Indische NSB mochten Duitstaligen gedurende dit bezoek met de consul generaal communiceren, weliswaar zeer gelimiteerd. Afgezien van dit punt in de omgang verschilde de situatie van die de Duitstaligen en de leden van de Indische NSB in de kampen niet. Wat de situatie van de geïnterneerde Duitsers wel uniek maakte was de inzet van de Duitse overheid om de omstandigheden in de kampen te verbeteren. Ten gevolge van de internering probeerde Berlijn de situaties in de kampen te verbeteren via de diplomatieke weg, toen dit geen effect had nam Duitsland enkele represaillemaatregelen tegen Nederlandse burgers in Europa. De represaillemaatregelen die de Duitse overheid nam leverden volgens de bronnen echter geen andere behandeling van de Duitse geïnterneerden op.

Het Nederlands-Indische bestuur interneerde alle mannelijke verdachten op basis van staatsgevaarlijkheid. De autoriteiten interneerden ook enkele vrouwen omdat zij een gevaar voor samenleving konden vormen. Deze interneringen vonden onder andere plaats wanneer een vrouw steun uitsprak voor Duitsland of het nationaalsocialisme of wanneer het vermoeden bestond dat zij spioneerde voor de Duitsers. Het voornaamste motief waarom de autoriteiten vrouwen en kinderen van geïnterneerde mannen arresteerde en in interneringskampen plaatsten, was vanwege de sociale

en economische omstandigheden. Dit is een verschil ten opzichte van de mannelijke populatie. Een gezin van wie de hoofdverdiener wegviel werd geconfronteerd met financiële problemen. Daarnaast sloot de maatschappij deze groep vaak buiten vanwege de internering van het mannelijke gezinslid, waardoor het gezin in een sociaal isolement terecht kwam. Vanwege deze sociale en economische problemen kwamen de achtergebleven gezinnen in problemen, zij waren niet direct een gevaar voor de samenleving maar vanwege de samenleving kwamen zij in een onveilige situatie terecht. Dit waren voor de overheid de voornaamste redenen om over te gaan tot het groeperen van de vrouwen en kinderen in zogenaamde beschermingskampen, die in wezen niks anders waren dan interneringskampen. In feite kwam dit ook neer op een internering, aangezien hun vrijheid was afgenomen. Hoewel dat de overheid van mening was dat vrouwen en kinderen een minder groot gevaar vormden voor de samenleving dan de mannen, is het opvallend dat dit niet terug is te zien in het arrestatiebeleid en het transport. Het KNIL en de politie behandelde zowel mannen als vrouwen op een ruwe en vernederende wijze gedurende de arrestatie. Het KNIL transporteerde alle groepen onder zeer zware bewaking. In het geval van de gezinsinternering zien we dat mannen en vrouwen dezelfde behandeling kregen. Een verschil tussen de situatie van de mannen en vrouwen is dat deze tweede groep later in de internering Nederlands-Indië mocht verlaten, zoals onder andere blijkt uit de stukken van mevrouw Brulez. Zowel Duitse als niet-Duitse vrouwen waren vrij om Nederlands-Indië te verlaten, ondanks protesten van de bevolking.

Het doel van dit onderzoek was om de omstandigheden gedurende de internering van de Duitstaligen, Indische NSB leden en hun vrouwen en kinderen in kaart te brengen en te bepalen welke verschillen en overeenkomsten er aanwezig waren. De conclusie is dat de internering en behandeling in grote lijnen overeenkwam tussen de verschillende groepen. Het beleid dat de Nederlands-Indische overheid uitvoerde was hardvochtig en daarnaast enigszins willekeurig gezien de noodzaak van de internering niet direct gegrond lijkt. Voor het uitbreken van de oorlog lijkt het dat de autoriteiten zich geen zorgen maakten om de aanwezigheid van Duitstaligen en de Indische NSB. Echter dient hier rekening te worden gehouden met tijdsgeest van toen, hieruit is te begrijpen dat minister van Koloniën Charles Welter op 14 april 1940 aan gouverneur generaal van Starkenborgh Stachouwer de opdracht gaf om voorzorgsmaatregelen te nemen. Hoewel interneren excessief lijkt te zijn geweest. Het systeem was ook niet klaar voor de internering zoals blijkt uit de toestand waarin de verschillende kampen verkeerde, de situatie verbeterde in de loop der tijd en de omstandigheden ontwikkelde zich positief. De situatie in de interneringskampen was grotendeels hetzelfde, de verschillen waren afhankelijk van het kamp en niet van de geïnterneerde groep. Zoals hierboven besproken zijn er meerdere verschillen te duiden. Binnen de mannelijke populatie waren de verschillen klein, het voornaamste punt zat in het gebruik van de term 'landverraders' in het geval van de Indische NSB. Tussen de mannen en de vrouwen en kinderen zijn voornamelijk twee verschillen aan te wijzen. De reden tot internering was

bij de mannen enkel dat zij potentieel staatsgevaarlijk waren, in het geval van de vrouwen en kinderen speelde ook sociale en economische redenen mee. Daarnaast als hoofdmotief, in hoeverre het nog veilig was om voor deze groep in de maatschappij te verblijven. Ook was het op een gegeven moment mogelijk voor de vrouwen en kinderen om Nederlands-Indië te verlaten.

Door middel van dit onderzoek zijn er een aantal onderwerpen aan bod gekomen waar een vervolgonderzoek voor nodig is. In de inleiding is er gesproken over de internering van NSB leden in het Caraïbische gebied en Suriname. Een onderzoek naar de omstandigheden in andere delen van het Nederlandse Koninkrijk is een goede toevoeging aan de historiografie en geschikt om een algemeen beeld te schetsen van het interneringsbeleid van de Nederlandse overheid in de periode 1940-1941. Daarnaast kan het interessant om een verdiepende studie te doen naar de represaillemaatregelen van de Duitse overheid naar aanleiding van de internering van Duitsers in Nederlands-Indië en andere delen van het Nederlandse Koninkrijk. Het aangekondigde onderzoek van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie naar de omstandigheden gedurende de internering van de Duitsers en het zinken van de van Imhoff zal ook mooie nieuwe inzichten geven op de internering. Verder is de re-integratie van de geïnterneerden personen ook een goed onderwerp om verder uit te diepen, met name in de context van de veranderingen in Nederlands-Indië na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Dit verslag is een goed begin in de verduidelijk van het interneringsbeleid van de Nederlandse overheid, maar de voorgestelde onderzoeken zijn noodzakelijk om beter te bepalen wat er gebeurd.

Bibliografie

Boeken

- Ampt, K., A. Littel en E. Paar, *Verre forten, vreemde kusten – Nederlandse verdedigingswerken overzee* (Leiden 2017).
- Bezemer, K.W.L., *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1987).
- Bijkerk, J.C., *Vaarwel, tot betere tijden!* (Franeker 1974).
- Heekeren, van C., *Batavia Seint Berlijn – De geschiedenis van de Indische Duitsers in Nederlandse gevangenschap* (Den Haag 1983).
- Jong, de L., *De bezetting: na 50 jaar. Dl. 2.* ('s-Gravenhage 1990).
- Kampen, van A., *Een kwestie van macht* (Den Haag 1975).
- Quispel, H.V., *Nederlands-Indië in den Tweeden Wereldoorlog* (Londen 1945).
- Stulemeyer, J.E., *Kamptoestanden in Nederlands Oost-Indië en Suriname 1940-1946 – Getuigenissen en commentaren bijeengebracht door J.E. Stulemeyer* (Amsterdam 1978).
- Witte, J.C., 'Mussert in Indië', *Spiegel historiael: maandblad voor geschiedenis en archeologie* Vol. 11 No. 12 (december 1976).
- Zwaan, J., 'De NSB in Indië', in: J. Zwaan en A. Zondergeld-Hamer, *De Zwarte Kameraden – een geïllustreerde geschiedenis van de N.S.B.* (Weesp 1984).
- Zwaan, J., *Nederlands-Indië 1940-1945 Gouvernementeel intermezzo 1940-1942* (Den Haag 1980).

Artikelen

- Auteur onbeked, 'De ondergang van de "van Imhoff"', *Moesson* (15 augustus 1980) 29.
- Berger, S., 'Comparative History', in: S. Berger, H. Feldner en K. Passmore, *Writing History Theory and Practice*, 2e editie (Londen 2010) 189-205.
- Dekker, R., "De erfenis van Jacques Presser: waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap." *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29 (2002) issue 1, 19-37.
- Kocka, J., 'Comparative History: Methodology and Ethos', *East Central Europe* 36 (2000) 12-19.
- Oosterbeek, W., *Verboden! Hoe Nederland 411 Duitsers liet verdrinken*, Reporters Online (6 maart 2017).

- Pollmann, T., 'Men is fascist of men is het niet': De Indische NSB als imperiale droom en koloniale melkkoe', in: M. Bloembergen en R. Raben, *Het koloniale beschavingsoffensief: wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 169-184.
- Wall, van der S.L., 'De Nationaal Socialistische Beweging in Nederlands-Indië: voordracht gehouden in de Algemene vergadering van het Historisch Genootschap op 31 oktober 1947 te Utrecht', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* Deel 82 (1968) 35-58.
- Wellskopp, T., 'Comparative history', *European History Online* 03-12-2010, 1-18.

Kranten

- Bataviaasch Nieuwsblad, *De N.S.B.* 10 mei 1940.
- Pol, van de D.F., *Drs. Van Heekeren over ramp met van Imhoof „Geen opzet dat Duitsers verdronken” boek over episode uit oorlog in Ned.-Indië*, Het Vaderland (23 februari 1967).

Archief: Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies

- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no 147, Rapport betreffende de behandeling van geïnterneerde Duitsers en NSB-ers in Nederlandsch-Indië, 1941.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2055, Stukken, voor het merendeel, afkomstig van de Algemeen Organisatie Leider van de NSB in Nederlandsch-Indië, J. Hogewind betreffende de organisatie van de NSB aldaar, 1934-1935.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2199, Stukken van het gewest Java, 1936-1938.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 123 Nationaal-Socialistische Beweging, inv.no. 2202, Stukken over de houding van de NSB tegenover Indo's, 1938-1941.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 86, Roet, W.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 1050, Rapport van J. Nieuwenhuis over de behandeling van Duitse geïnterneerden en NSB-ers in Nederlands-Indië, 1941.

- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 1064, 'De Indische regering en haar interneeringspolitiek', verslag van een uiteenzetting van A.S. Block, procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, 1941.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no 1070, Circulaire aan alle Nederlanders in Indië over de onterechte internering van NSB-ers, opsteller niet bekend, z.j.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no 4380, Typoscript van W. Merghart: 'Commentaar op het boek "Journalistieke Herinneringen" van J.H. Ritman'.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 4400, Brieven van M. Oosenbrugh uit Interneringskamp Ngawi (4-11-1941) en Wijk aan Zee (26-9-1946) betreffende de internering van NSB'ers in Nederlands-Indië in 1940-1941, met aanvullende opmerkingen, 1941, 1946.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 4404, Rapporten van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken over de toestand van geïnterneerde Duitsers in Nederlands-Indië per oktober 1940 en maar 1941, 1940-1942.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 5489, Typoschrift van G.A. Fokker, Assistent-Resident BB: 'Verslag van de oorlogsvoorbereiding van diverse aard in het regentschap Mr. Cornelis, residentie Batavia, provincie West-Java', betreft met name de registratie en internering van Duitsers en NSB'ers in mei 1940, 1947.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no 5538, Verslag van H.J. de Vries, in 1940 commandant van het eiland Onrust, over de internering van NSB'ers en Duitsers aldaar in 1940-1941, z.d..
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. NIOD 7501, Verslag van E.J. van Baarsel, commandant van het NSB-interneringskamp Ngawi (midden-Java), kopie.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie 400 Indische Collectie, inv.no. 7595, Bekendmakingen, namelijsten en correspondentie van de kampleiding van het NSB-interneringskamp Ngawi, 1941.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 45, Batteljee, J.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 46 Oosenbrugh, W.

- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 65, Jacobse-Fontane, J..
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 227 Laan, mr. The. Van der.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 571, Flink, H..
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie 401 Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, inv.no. 632 Agasi-van Straaten, I.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 683, internering.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 839, internering.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 841, Internering; Duitsers in Ned-Indië.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 846, Internering; Nederlanders in Duitsland.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, inv.no. 848, Internering.

Archief: Nationaal Archief

- Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942 Hoofdstuk 10: "De Duitsers".
- Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942 Hoofdstuk 11: "De N.S.B.'ers".
- Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942, Eerste supplement bij het hoofdstuk: DE N.S.B.'ers.
- Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 2 deel VI-XIV, De actieve ambtsperiode van

de laatste gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië 1936-1942 Tweede Supplement bij het Hoofdstuk: "De N.S.B.'ers".

- Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 264 A.L.W. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, nummer toegang 2.21.183.83, inventarisnummer 6, document 22 Parlementaire Enquêtecommissie: verslag verhoor jhr. van Starckenborgh dd. 18-10-1948.

Archief: in bezet auteur

- Privécollectie, onderwerp: vrijlating uit Internering van Mevr. A.M.H. Brulez, Referte: Request van Mevr. Brulez uit het kamp te Soekaboemi persoonlijk bezoek van minderjarige dochter Inge Brulez op 7 maart l.l. aan het Dep. Van Justitie te Batavia, Bandoeng, 28 april 1941.
- Privécollectie, Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, Parket van den Gouverneur-Generaal, No.1679/J.U., Batavia (centrum) 4 september 1941.
- Privécollectie, Mevrouw A.M.H. Brulez-Schüller te Tjibadak aan den Consul—Generaal van België te Batavia, Tjibadak 18 september 1941.